

NYÁRÁDY GÁBOR

NYÁRÁDY ANDRÁS¹ KURUC EZERESKAPITÁNY ÉS VÁRPARANCSNOK

Gács eleste, 1709

I.

1709 nyarán — amikor a szabadságharc már amúgy is hanyatló ágában volt, s a kuruc seregben szaporodtak a belső válság és bomlás jelei — a császári ármádiánál is nagyobb vész fenyegette Rákóczi hadait, és ernyesztette tovább a harci kedvet: a pestis. Az előző évben tűnt fel a temesi török földön, onnan hurcolták be Csongrád tájára, Erdélybe, s valósággal megtizedelte a hadakat és a lakosságot egyaránt. Egyre északabbra hatolt gyászos útjában, szörnyű pusztítást hagyva maga után, s 1709 augusztusára elérte Felső-Magyarország határát, Pozsonyt — ahol a labanc országgyűlést fel kellett oszlatni emiatt —, Budát, Hatvánt, Egert, Miskolcot, Debrecent, a hajdúvárosokat. Rákóczi elkeseredetten tapasztalta, hogy tábornokai, főtisztjei — még Bercsényi is — „megbódultak” a félelemtől, bujdosnak, menekülnek a pestis elől, s katonáik is követik példájukat. Bár eleinte naivul úgy gondolta, hogy a fekete halál nem árt a magyarnak, most már ő maga is kerülgetni kezdte a pestises fészkeket, óvatosságra intett, s meghagyta Bottyánnak: pusztákon vonuljanak keresztül, falvakban ne tartózkodjanak. A várakban megfogyott a gyalogság, a pótlás pedig tovább csökkentette az egyébként is hiányos mezei hadakat. „A pestis, a pestis! — jajdult fel Bercsényi. — Csak pestis ne volna!”² (Korabeli becslés szerint a döghalál csaknem félmillió áldozatot követelt Magyar- és Erdélyországban, míg a szabadságharcban mintegy 85 ezer ember vesztette életét.)

Jóllehet a járvány a császáriakat sem kímélte, a hadihelyzet mindinkább válságosra fordult a kuruc hadak számára. A lipcsei hadjárat kudarca után a Felvidék nyugati fele — Érsekújvár kivételével — úgyszólván teljesen német kézen volt, noha Bottyán és mások olykor mélyen behatoltak az ellenség háta mögé, s gondoskodtak az érsekújvári erőd ellátásáról. Elveszőben volt a Dunántúl is. Heister tábornagy bevette Sümegyet, Simontornyát, Várpalotánál szétverte Eszterházy hadait, s szeptember elején elfoglalta Veszprémet is, kegyetlenül büntetve mindenütt a felkelőket és a velük rokonszenvezőket. A fejedelem már nem tudott segítséget küldeni Eszterházy-nak. Nyilvánvaló volt, hogy Heister rövidesen odhaagyja a Dunántúlt, s az északi megyékben próbál majd döntő csapást mérni a kuruc hadseregre.

Ebben a helyzetben különösen fontos szerep várt a konföderáció hatalmában volt terület védelmének bástyáira: a várakra, s közöttük főképp a földrajzi és stratégiai szempontból elsőrendű jelentőségű, ámbár gyengén kiépített, alig-alig védhető Gács-

¹ Csak névrokona a szerzőnek.

² Archivum Rákócziánum. Első osztály: Had- és belügy. (Szerk.: *Thaly Kálmán*) Bp., 1873—1889. (a továbbiakban: AR) VI. k. 400. o.

ra. Ez a kis nógrádi vár ugyanis — a Forgács család ősi fészke, ez időben Forgács Simon tábornok birtokában — mindenképpen a császári had útjában feküdt, akár nyugatról, akár délfelől akart az a kuruc megyékbe betörni. Itt volt a „kapu”. Zólyom irányából már május óta érkeztek kisebb-nagyobb portyák a közelébe. Végül is szállt vagy háromezer német — jelentette Bercsényi a fejedelemlnek május 15-én³. Majd június 16-án: „Csajághytól hír: a németek Divény és Gács felé akarnak kitor-
ni”⁴. Augusztus első napjaiban Bercsényi maga is Gácsba készült menni, hogy a hely-
színen tájékozódjék az ellenség mozgásáról és a vár állapotáról⁵. Kivált az árulóvá
lett Ocskay szeretett volna itt babérokat aratni; augusztus derekán egy portyáján
elfogott katonája szerint azzal hancegett, hogy harmadnap Gács várában fog ebédel-
ni⁶.

Érthető tehát, hogy Rákóczi és Bercsényi nagy gondban volt Gács miatt, annál is
inkább, mert az idős, beteges Ebeczky Tamás várparancsnoktól nem reméltek szilárd
helytállást. A várvédelem amúgy is gyengéje volt a kuruc seregnek. Bottyán már az
előző év decemberében figyelmeztette Bercsényit: „Gács várában csak egy nyomorult,
beteges commendáns vagyon, ahelyett is szükség volna jobb és keményebb embert
betenni”; s néhány nappal később Nagy István vicekapitányt küldte Gácsba.⁷
Ráadásul Ebeczky magára is haragította a fejedelmet azzal, hogy „Gácsbul falut épít-
te”; Rákóczi „kemény parancsolat alatt” tiltotta meg, hogy a parasztságot az erős-
ségbe bebocsássák (Szerencs, június 2.)⁸.

Mindazonáltal Ebeczky a helyén maradt, és rendre küldözgette jelentéseit a vár
körüli ellenséges vállalkozásokról. Augusztus 13-án és 14-én például Ocskay három-
száz fővel végrehajtott portyájáról, amikor is „jól megpuskálták őket”⁹. „Az gácsi
commendáns írja — közölte augusztus 16-án Bercsényi a fejedelemlmel —, 11 óratul
fogva 1 óráig enyelgett ott Ocskay 6 zászló magyarral és 3 compánia némettel, kik
közül egy németet s két lovat bevitték az várban”¹⁰. Azaz foglyot is ejtettek. Sőt,
a divényi német tábor szélén szaglászó harminc gácsi katona elfogta Szegedy Ignác
strázsamestert is, aki csak nemrég állt át a császáriak oldalára (hamarosan elnyerte
büntetését)¹¹.

Már csupán a portyák is jelezték, hogy a Zólyomban és környékén állomásozó ellen-
séges erő nagyobb akcióra készül Gács ellen. S a hadifogolyvallomások megerősítet-
ték: a labanc Pálffy János tábornok Gács megszállását tervezi, evégből gyülekezteti
gyalogságát Divénynél. Bercsényi megtette a lehetséges ellenlépéseket. Augusztus
12-én éjjel mintegy harmadfélszáz hajdút — akik a lipitói hadjárat során a bocai
passzuson voltak — indított útnak Murányaljáról Gácsba, Ebeczky azonban — talán
ellátási gondok miatt — csak hatvanat tartott meg közülük¹². Augusztus 16-án
Bercsényi utasítására Csajághy János Losoneról vitt hajdúkat a várba, majd augusz-
tus 18-án a főtábornok azt írta Rákóczinak, hogy „már jó 200 hajdút küldtem ismét
be (Gácsba), Perényi uram strázsamesterével”¹³ (lehetséges, hogy itt részben azonos
egységekről van szó). Másnap pedig jelentette: „Az gácsi commendáns jobb ízű levelét
veszem; majd bátrabb lesz, ha pénze is lesz”¹⁴. Tehát pénzt is kiutalt Ebeczkynek.
Mindemellert olyan ügyes, támadási előkészületeket színlelő hadmozdulatokat tété-
tett Divény környékén, hogy Pálffy tábornok okosabbnak találta, ha felhagy Gács

3 AR VI. k. 190. o.

4 AR VI. k. 201. o.

5 AR VI. k. 249. o.

6 AR VI. k. 275., 281. o.

7 AR IX. k. 571—572. o.

8 AR II. k. 476. o.

9 *Thaly Kálmán*: Ocskay László. Második kiadás, Bp., 1905. II. k. 197. o.

10 Uo. 198. o.

11 AR VI. k. 298. o.

12 AR VI. k. 277. o.; *Thaly*: Ocskay, i. m. II. k. 195—196. o.

13 AR VI. k. 289. o.

14 AR VI. k. 293. o.

ostromának tervével, s augusztus utolsó napjaiban visszavonult Divénytől Zólyomba. Gács azonban csak átmenetileg szabadult fel a fenyegetés alól.

Ebeczky még ezután is folytatta a vár megerősítését (szeptember 3-án hat molnárt fűrésszel, fejszével, tizenhat erős munkást és négy szekeret kért Bene András alispántól), s írogatta jobbra aggályos jelentéseit, felderítőinek információit a fővezérnek. Szeptember 11-én például arról, hogy „négy compánia német ment volna Liptó felé”, s hogy „Pálffy Heistert várna, addig semmi operációhoz nem kezd”¹⁵ (amit egyébként Bercsényi több más forrásból is megtudott). Szeptember 17-én és 18-án pedig a császáriak gyetvai portyájáról, a Groczky ezereskapitánytól¹⁶ hallott hírekről tájékoztatta Bercsényit, s valószínűleg nem sejtette, hogy felmentése várkapitányi tisztségéből már eldőlt. Bercsényi semmiképp sem akarta rábízni a várható nagy erőpróbát. Bénáról (Gömör vármegye, Fülel közelében) szeptember 14-én így írt a fejedelemnek: „Én csak megvallom, desperáltam (kétségbeestem) Gácstól, jobban szeretném elhányatni, ha ideje, s nem Forgácsé volna, magamtul nem cselekedhetem. Semmi híjával már nem volna, csak ember híjával, mert valóságosan megijedt ember vana máris (Ebeczky) Tamás. Eleget törődöm, s kereselek, de nem találok embert belé; most Nyárádyért küldtem, de az is olyan magaesző (önfejű) ember”¹⁷.

Nyárády András veterán katona volt már ekkor (Borsodban született 1655 körül). Thököly egy 1680-ban kelt levelében gyaloghadnagyként említi; talán végvári vitéz volt korábban, vagy valamelyik főúri bandérium „talpasa” lehetett. Amikor Thökölyt a török elfogta, a császári szolgálatba állt 17 000 kuruc között volt ő is, részt vett a török elleni felszabadító harcokban, feltehetőleg a felső-magyarországi hadtest soraiban. S minden bizonnyal kiválóan harcolt, tudniillik 1689-ben — nyilvánvalóan hadierdemei elismeréseként — armálist kapott. Ez időben a szendrői praesidiumban szolgált, s a közeli Kelecsényben, majd Kurityánban, Disznóshorvátton, Felsőnyárádon szerzett zálogos földeket. Már 1703 őszétől Rákóczi oldalán, a borsodi seregben találjuk. A következő év augusztusában Bercsényi azzal ajánlotta a fejedelem figyelmébe, hogy „Nyárády jó kapitány, Borsod gyalogival van”. December végén egy bataillon élén ott volt a szerencsétlen kimenetelű nagyszombati csatában, amely egy labanc érzelmű alsóbb parancsnok galád árulása miatt veszett el. 1705 júniusában a fejedelem ezereskapitánnyá nevezte ki a Borsod s még három megye gyalogseregeiből összevont regiment élére. Fegyverben állt 1706—7-ben is; Rabutin Kassáig hatoló hadművelete, majd elvonulása idején Bercsényi sűrűn rendelkezett vele, s a trencsényi csatában ugyancsak Bercsényi környezetében volt. 1708 végén, 1709 elején a borsodi nemesi felkelők seregét vezette Szécsénybe, s onnan északnak, Szenográd felé, a száználmas, fegyelmezetlen csapat azonban a csikorgó fagyban teljes csődöt mondott, széteszlott, sokadszor bizonyítva ezzel a nemesi insurrectio használhatatlanságát. 1709 tavaszán Nyárády — Bercsényi utasítására — Gömörbe ment, s egy zászlóaljot vezetett a balsikerű lipiói hadjáratban. Ezután került egész hadi pályafutásának legsúlyosabb feladata elé¹⁸.

Ákár még a visszavonulás utáni gyülekezőhelyen, Telgárt táján, akár már otthonában, Felsőnyárádon tartózkodott ekkor Nyárády, négy-öt nap biztosan beletelt, mire a főtábornok üzenete elérte, s ő jelentkezhett Bercsényinél. Vagyis szeptember 18. körül készülhetett az a dekrétum, amelyben a főtábornok gácsi commendánssá nevezte ki, s amelynek csak a fogalmazványa maradt fenn, szeptemberi, de nap nélküli kelettel¹⁹. Eszerint: „Bízván az őkegyelme hazafiúságos kötelességében és igaz

15 *Thaly*: Ocskay, i. m. II. k. 221., 231. o.; Nógrád m. Lt. *Nagy Iván* iratai, IV.

16 Groczky csak nemrég, szeptember 7-én távozott „egész bagázsijával együtt” Gácsról Losoncra, Eszterházy Dániel altábornagy parancsára (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 13., 204., 301. o.).

17 AR VI. k. 329. o.

18 Nyárády András 1709 előtti pályafutásának itt említett mozzanatait a szerző nagyobb terjedelmű, kéziratos tanulmánya tárgyalja kimerítően, a források megjelölésével. A kézirat az OSzK Kézirattárában és a Hadtörténelmi Levéltárban, a források egy része másolatban az OL R 341 jelzetű gyűjteményének 1. csomójában található.

19 OSzK Fol. Hung. 1389. 11. cs. 224. o.

magyar vérű hűségében, rendeltetett commendánsul Gács várába. Adatik ezért értésére őkegyelmének, hogy oda való érkezésével kezeihez vévén az commandót, hazánk szolgálatjának előmozdításával folytassa maga hivatalját, és mindenkiben úgy viselje magát, mint egy commendánsnak hivatalja és obligatioja (kötelessége), és igaz hazafisága hozza magával. És jóllehet mind elégséges munitiója, provisioja és praesidiarius (őrkatonája) vagyon, mindazáltal per casu necessit[at]is (szükség esetén), ordine lévén Groczky uramnak hajdúságából succurráljon (segítséget kérjen) abba fogyatkozása nem léssen... Valamiket szükségesnek lát lenni azon praesidium körül... tapasztalt hazafiúságos dexteritása (ügyessége) szerint sürgesse és szorgalmaztassa; az minthogy adatik ezen orderemnek erejével hatalma őkegyelmének, hogy az szükséghez képest mindennemű kívántatott provisiot limitálván az körül levő helységekre, hajtasson az praesidiumba... Igaz hűségít s hazájához való szeretetét maga jó és keménykedő viselésével contestálja (tanúsítsa), melyhez is mind serény-ségével és tehetségével alkalmaztassa magát”.

Szeptember 20. lehetett, amikor Nyárády ezzel a paranccsal a zsebében útnak indult Gácsba; aligha örömet, csak a kötelességtudat hajthatta az előreláthatóan vészterhes megbízatás teljesítésére. Arra azonban a legkevésbé sem számíthatott, hogy rövidesen olyan helyettes kapitányt küldenek utána, akitől jobban kell tartania majd, mint az ellenségtől, hiszen alattomban a hátát fenyegeti örökösen.

Történt ugyanis, hogy a fejedelem szeptember 10-én Munkácsról kelt levelében — mielőtt megkapta volna Bercsényi szeptember 14-i írását — tanácsokat adott a fő-tábornoknak a gácsi védelem megszervezésére²⁰. „Az német operatiói felől én azt hiszem, hogy Gácsot megszállja, az melynek megvételeben több áll, mintsem szarkafészekségéhez képest gondolhatjuk: mert Nógrád vármegye egy jó darab prófontja nélkül leszünk — s ugyan erre nézve jó embereket kellene oda keresni. Mert... még Heister általgüvetele is ettől (Gács ellenállásától) fog függeni; mert enélkül Csallóköz, Rábaköz, a Vág- és Garamköz lesz az ő quartélya, operálni nem operálhat, mert kifárasztotta magát, s az idő is finom, német vesztő kezd lenni... Az Istenért, válassza meg kegyelmed az embereket, s az tiszteket belé, s kivált ha olyan volna, az ki Újvárban (Érsekújvár) is jó volt, avagy Kassán... Nem rossz volna ezek közé betoldani talán az sántalábú franciát is, az ki Kassán van”. Charles Bonafous ezredesre célt, akinek fél lábát egy ágyúgolyó elvitte²¹.

Bonafousnál érdemes megállnunk, mert a későbbiekben sok dolgunk lesz vele. Thaly szerint 1704 szeptember végén érkezett Magyarországra a francia király által küldött hadmérnökök és tisztek társaságában. Rákóczi viszont azt jegyezte fel róla, hogy francia szökevény volt. Nemzetiségi gyalogosokból álló ezredet bíztak a kezére, s ezzel már részt vett a nagyszombati csatában. 1705 végén a Forgács Simon által felállítandó hat gyalogezred közül egyiknek a parancsnokául jelölte a fejedelem. 1706 szeptemberében Rákóczi órá bízta a nagy áldozatok árán megvívott Esztergom várának védelmét. De szeptember 24-én már ezt írta Eszterháznak: „Nem láthatom keserűség nélkül Bonafous dolgainak representatióját... Nem csak köszöni a rábízott commandót, de annak folytatására is magát nagy készséggel offerálja; én mindazáltal oly választ adtam neki, hogy alattvalóinak hasonló indulatjáról is felelhessen, melyek már a szökéshez kezdenek... Magát kegyelmednek declarálja: ha mer-e assecurálni (biztosítékot adni) regimentje felől? és holott arról felelni nem akarna, azonnal Csajághyval felváltassa kegyelmed”. A fejedelem gyanúja, sajnos, hamar igazolódott. Starhemberg tábornagy csapatai érkeztek Komárom felől a várhoz, ostromolni kezdtek, s Bonafous néhány nap múltán, október 12-én — a tisztejével folytatott tanácskozás után — kitűzette a fehér zászlót. Rákóczi ritkán jött ki a sodrából úgy, mint

²⁰ AR. II. k. 542. o.

²¹ *Mocsáry Antal*: Nemes Nógrád vármegyének esmérteretése: Pest, 1820. III. k. 112. o.

ezúttal. „Letartóztattam Bonafoust, és ha magyar lett volna, levágattam volna a fejét, mert nem viselkedett elég határozottan a tudatlan tisztekkel szemben, akik még sohasem láttak ostromot, de akiket akár érveléssel, akár parancssal vissza lehetett volna vezetni a helyes útra”²²

Voltaképp érthetetlen, hogyan juthatott most a fejedelem eszébe, hogy megint egy hasonlóan kritikus helyre kellene őt állítani. Igaz, Esztergom óta többször is derekasan szerepelt. Serege a győrvári csatában (1706. december 10.) tanúsított helytállásáért más csapatokkal együtt jutalomban részesült²³. Viszont amikor Bercsényi 1707-ben Rákóczi kívánságára Erdélybe küldte²⁴, a fejedelem már bizalmatlanul fogadta: ezerének „gyakorta szökésére nézve nem hihetni, ha valamely operatióra kél az dolog”²⁵. Ugyanebben az időben Bonafous könyöklő hiúsága sem kis bosszúságot okozott Rákóczinak. „Ami Csajághy és Bonafous kapitány híveink közt való competentiát nézi — írta Károlynak Ungvárról 1707. július 17-én²⁶ —, semmi ellenére nem lehet Bonafousnak, hogy Csajághy az elsőséget praetendálja, aki már akkor colonellus volt, amidőn amaz vice... ezen resolutiönkat (határozatunkat) declarálhatja nékie kegyelmed”. 1708-ban Vágújhelynél, majd Csejténél találjuk²⁷; nem sikerült azonban kinyomoznunk, hogy mikor s hol sebesült meg. Talán a trencsényi csatában. Bizonyára csak legenda, hogy egyszer Rákóczinak a szemébe vágta volna: „Annyi bért sem nyert tőle, melyen más falábat vehetett volna magának”. Mire Rákóczi állítólag így felelt: „Vigyázzon csak magára, nehogy a másik lábát is elragadja az ágyúgolyóbis”²⁸. Nem éppen előnyös portré rajzolódik ki ezekből az adatokból. Szó, ami szó, szerencsétlen gondolat volt Bonafous gácsi megbízatását felvetni.

Bercsényi természetesen magáévá tette a fejedelem ötletét, s szeptember 20-án a Gömör megyei Rahóról már jelentette neki: „Az sánta lábúért elküldtem Kassára, ha azt onnan nem lesz káros kihozni, de megvallom, én akkor sem sokat bízhatom, hogy Gácsot megtartsuk”²⁹. Majd a következő napon: a német „gyalogja nem Újvárt célozza, talán inkább Gácsot, az hová ma küldtem bé az kassai falábú embert; igen bízhatja magát, hogy míg lehet az succursushoz reménysége, addig nem gondol az bombával. Csak nem lehet nekünk sok Rátonyira találunk” (Rátonyi János palotás kapitányról van szó, aki Görgény sziklavárát bámulatos vitézséggel védte, míg elesett³⁰).

Szeptember 22—23. táján tehát Bonafous is megérkezett Gácsba, Nyárády vicéjéül. A katonák aligha jó szívvvel fogadták őket, az „új seprőként” jött idegeneket, akiknek — Ebeczky langyos parancsnoklása után — „kemény kézzel” kellett volna rendet teremteniük a praesidiumban. Egyébként sem lobogott bennük magasan a harci kedv, s még kevésbé azután, hogy a legendás Bottyán tábornok halálának (szeptember 27.) lesújtó hírért vették; ez az egész kuruc hadat megrendítette. Ugyanakkor a pestis már úgyszólván a vár kapujáig jutott, s a császári had várható támadása egyre közeledett. Mindebből következik, hogy nem éppen kedvező légkör uralkodott a várban a nagy próbatétel előtt.

De azért az előkészületek serényen folytak. Bercsényi gondoskodásából például különféle várvédelmi harceszközöket és egyéb kellékeket szállítottak Kassáról Gácsba. Erről Sréter János dandárnok, tüzérségi felügyelő Kassán, szeptember 30-án kelt

22 A Charles Bonafousra vonatkozó részletes adatokat, illetve ezek forrás helyeit l. ugyancsak a szerzőnek a 18. sz. jegyzetben említett kézirat tanulmányában.

23 Rákóczi hadserege. (Válogatta: *Bánkúti Imre*) Bp., 1976. 67. o.

24 AR II. k. 62., 395—396. o., V. k. 403. o.

25 AR II. k. 91. o.

26 A gróf Károlyi család oklevéltára, V. k. Sajtó alá rend.: *Géresi Kálmán* Bp., 1897. 640. o.

27 *Thaly*: Ocskay, i. m. I. k. 218., 225., 270. o.

28 *Mocsáry*: i. m. III. k. 112. o.

29 AR VI. k. 338. o.

30 AR VI. k. 344. o.

levele tanúskodik³¹. „Tornaljáról 26 praesentis (e hó 26-án) emanált (küldött) Excellentiád méltóságos levelit mai napon nagy alázatosan vévén — közölte Bercsényivel —, az gácsi praesidium szükségire küldendő gránátok iránt való kegyelmes parancsolatját értettem, mely szerint is azonnal elvitelükre dispositiót tettem. S az midőn expediálni akartam volna, szintén akkor érkeztenek meg gácsi hajdúk, kik hozván oda való commendáns uram levelit, mely által kívánt még az vár szükségire kúthoz való vastag kötelet, salétromot és büdöskövet. Ugyan általuk mai napon expediáltam háromszáz kézi elkészített gránátot, egy ötven ölnyi jó vastag kötelet, salétromot, büdöskövet és szurkos koszorúkat. Úgy hiszem, beérik immár szükségüket vélek”.³² Folyamatban volt tehát Gács felszerelésének kiegészítése, az ekkor már nagyon súlyos ellátási gondok ellenére.

Az erődítési munkálatokra és az élelemraktár feltöltésére ugyancsak gondolni kellett, s Nyárády — felhatalmazása értelmében — ez ügyben is rögtön intézkedett. Ám a megye sérelmesnek találta, hogy megkerülésével rőtt ki újabb terheket a környező falvakra, s — mint Bottyán, Csajághy és mások hasonló eljárása miatt nem egyszer — panaszt tett Bercsényinél. „Kényszerítettünk azt is alázatosan representálni Excellenciádnak, hogy még csak e napokban installáltatván Excellentiád parancsolatja szerint gácsi commendánsnágra N. vitézlő Nyárády András uram... az helységek nagy kárával maga propria autoritate (saját jogán) kezd tenni limitatiót az falvakra, nulla observata proportione (az arányokra tekintet nélkül), minthogy nem is tudja az helységek contributióját (adózását). Hogy effélékben is az jó rend observáltassék, s őkegyelme autoritásán (hatáskörén) kívül ne járjon, Excellentiádat alázatosan kérjük, méltóztassék őkegyelmének is kegyelmesen committálni (meghagyni), hogy maga limitatiókat ne tegyen, hanem ami kívántatik, informálja vármegegyénk tiszteit, s azoknak dispositiójátul várjon. Eddig is őkegyelme praedecessorával (elődjével, Ebeczkyvel) meg tudtunk egyezni”. Végül az „injuria” kegyelmes orvoslását kérték³³. Mint a későbbiekből kiderül majd, kérdéses, kit terhel a felelősség az esetleges túlkapásokért, bár itt minden valószínűség szerint a megye szokásos „önvédelmi reflexéről” van szó. Mindenesetre az élelmiszertartalékok és egyéb szükségletek beszerzése is megkezdődött.³⁴

S a létszám feltöltése szintén. Desseőffy Ferenc ezereskapitány október 5-én Szalókról jelentette Bercsényinek, hogy elsején kelt parancsa szerint fel akarta volna váltani a várban Lóczy András hajdúinak felét, de egy hajdútól megtudta, hogy csak Berthóty, Révay és az ő hajdúi vannak benn, kérdezi tehát, hogy melyikük embereit váltsa fel. („Az magam hajdúinak mundérjáért most küldöttem el Egerbe, mihelyt felhozzák, legelőször is Gács várában lévő hajdúim mundérját beküldöm. Mindeddig is ha egész regiment mundérja el nem készült, okozza az pestis, mivel már amint értettem, egynéhány mesterember közülük meghalt, házával együtt az mundért lepecsételték...”³⁵) Nem tudjuk, hogy Desseőffy ezután milyen rendelkezést kapott, csak annyit, hogy a várórségben Révaytól 100, Perényitől pedig, aki akkor egri várkapitány volt, 150 fő szolgált³⁶; a Berthótytól, Desseőffytől és Lóczytól esetleg ott volt emberek száma ismeretlen. (A források összesen 250 főt említenek.)

Bercsényi a várvédők külső megsegítésére is gondolt, s ennek megfelelő intézkedése-

31 OL G 24 63. cs. 162. sz.

32 Rédei Mihály, aki az előző napon kvártélymesterét Gácsba küldte ellenőrzés céljából, október 9-én még azt jelentette Rahórol Bercsényinek, hogy a commendáns „a Kassáról hozandó portékákat sietteti”, tehát eddig még nem érkeztek meg. Viszont „Gácsban azon mundért már bevitték” — írja (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 465. sz.).

33 Nógrád m. Lt. Közgyűlési iratok. IV—1/b 14. doboz, egyéb iratok, 1709.

34 Rédei Mihály már idézett, október 9-i levelében (L. a 32. sz. jegyzetet!) közli Bercsényivel, hogy „a külső árkot alkalmasint végezte a commendáns”, vagyis megfelelően csináltatta meg; az élelemkészletről pedig „specificatiót” csatol. Eszerint kvártélymestere az előző napon a következő élelmiszermennyiségeket találta a várban: 500 kilogramm liszt, 72 kilogramm búza, 18 vágómarha 30 mázsa súlyban, 250 font szalonna, 50 font füstölthús. Pálinka és dohány is volt raktáron.

35 OL G 24 63. cs. 189. sz.

36 *Thaly*: Ocskay, i. m. II. k. 266. o.; *Bánlaky József*: A magyar nemzet hadtörténelme. XVIII. k. Bp., 1941. 694. o.

ket adott ki október elején³⁷. Elrendelte, hogy az Eszterházy Dániel altábornagy alá tartozó csapatok — Szentpéteri lovasbrigádja, Révay Imre és Groczky István hajdúsága, Csajághy dandárának egy része stb. — Zólyom, Korpona, Selmec, Zseliz és Esztergom felé vigyázzanak, s ha a németek Gácsot megtámadnák, a Babocsaydandárt³⁸ magukhoz vonva, éjjel-nappal háborgassák az ellenség táborát, egyszersmind rohanják meg Selmecebányát, Andrassy István tábornok törjön be Liptóba, Andrassy Pál tábornok pedig Breznót és Besztercét szorongassa. Mivel őt magát Rákóczi magához rendelte Munkácsra, október 4-én a főparancsnokságot ideiglenesen átruházta Eszterházy Dánielre. (Október 8-án érkezett a fejedelemhez, aki néhány nappal később utasította Károlyi Sándort, hogy három lovas és három gyalogezreddel jöjjön át a Tiszántúlról, s a betegeskedő Bercsényitől vegye át a felső-magyarországi fővezényletet³⁹.)

Mindközben a gácsi várkapitány és vicéje között a viszony olyan mértékben elromlott, hogy Nyárády már túrhetetlennek tartotta. Október 10-én levélben fordult Bercsényihez⁴⁰, nyilvánvalóan nem tudva, hogy a főtábornok távol, Munkácsra tartózkodik, s Károlyi fog a helyébe lépni. „Amióta Excellentiád dispositiójából kelttén ide, praesidiumba jönnöm — írta —, mindazóta is ezen mellém subordinált francia v. commendáns minden napon competált (vetekedett) velem. Eddig szenvedtem, de tovább nem supportálhatom (viselhetem el) tőle az becstelenséget. Mert [az] itt lévő tiszteknek, úgy az kapukon álló hajdúságnak is imponálta (parancsolta), hogy idegen emberek jövetelit és levelem hozását előbb neki jelentsék meg, annak utána úgy adják tudomra. Ebeczky (Tamás) uramtól is hatvan forintokat az ország pénzéből felvett, melyből nem az ország szolgáinak fizetett, hanem maga szükségére bort vett, és abból itt lévő pattantyúsoknak egy-egy pint bort adott napjában. Tőlem pedig minden nap nyolc-nyolc poltura fizetéseket kivéven, azon pénzen részegítvén őket úgy, hogy gyakorta mostani, minden nap kívántató vár körül lévő szolgálatra alkalmatlanoknak találom...Idejövetelem első alkalmatosságával requiráltam az N. Vármegyét, hogy az vár szükséges építésére kívántató eszközöket és munkásokat méltóztatna succurálni (segítségül adni); resolvált (határozott) az N. Vármegye, kész lészen succurálni, de (a vicekapitány) hajtatja az föld népét rendeletlen úgy, hogy elidegenedvén tőlünk, munkásokat is alig kaphatunk. Nagy alázatosan kívántam Excellentiádat búsítanom, hogy ezután is valami confusió közöttünk ne esne, méltóztatson Excellentiád mellőle [vagy mellőlem?] elocáltatni (elhelyezni), mint hogy ő tartja magát többnek”. Az utóiratban még kérte Bercsényit, lássa el a vár szükségére pénzzel, s utasítsa, hogy a pattantyúsoknak adjon-e „napszámos pénzt” vagy sem.⁴¹

Cifra história, ennek a fele sem tréfa. Bonafous itt is hiúsági kérdést csinált a besorozásból, fondorlatosan próbálta a parancsnok tekintélyét lejáratni, acsarkodott rá, s a legelemibb fegyelmi szabályokat is aláásta; valósággal széttöltöztette a várórség szolgálati rendjét. Lehet, hogy Nyárády későn kapott észbe, lehet, hogy nem lépett fel rögtön kellő eréllyel, valószínű, azonban, hogy nem is volt módja erre a „felülről” odahelyezett francia tiszttel szemben, akit — mint láttuk — még a fejedelem is megkímélt a szigorúbb felelősségrevonástól. Választás elé állította Bercsényit: ő vagy Bonafous; a helyzet így valóban tarthatatlan volt.

A főtábornok csak nagy késéssel kapta meg a levelet, s október 18-án Ungvárról így referálta Rákóczinak: „Az gácsi falából commendáns nem akar egyezni Nyárádyval,

37 AR VI. k. 350—365. o.

38 Nyárádynak Babocsay Ferenc részére a rahói táborba küldött október 8-i és 12-i felderítő-jelentéseiből úgy látszik, hogy a gácsi őrség ekkor közvetlenül Babocsay alárendeltségében volt (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 2. sz.)

39 AR VI. k. 500. o.

40 OSzK Fol. Hung. 1389 12. cs. 260—261. sz.

41 E levél előtt egy nappal kelt Rédei Mihálynak Rahóról Bercsényihez intézett — az előzőekben már idézett — jelentése, amelyben kvártélymesterének gácsi tapasztalatait közli. Ezek szerint „az új (vice) commendáns panaszkodik, hogy nincs mit innya, Ebeczky úrtól elvévén valamely pénzt, kit vár szükségére küldött Excellentiád, arra kér szabadságot, hogy bort vehetne belőle”.

igen exorbitál (szertelenkedik), keményebben írtam neki, s Rédei (Mihály) uramnak küldtem: maga menjen oda, rángassa meg zaboláját, mert így meg nem férnek ketten ottan. Az vár szükségére küldöttem pénzt, s magára költi, s az vidéket zsarolja; de megírtam Rédei uramnak: azt kell jól megvizsgálni: több-é az jósága, mint az panaszra való oka? Mert csak úgy látom, nehéz a mi embereinket összeszoktatni idegennel⁴². Arról nincs adat, hogy a „megzabolázás” megtörtént-e, de akár igen, akár nem, a felemás intézkedés nem teremthetett békességet a föl- és alárendeltség dolgában, ami pedig félelmes következmények árnyait vetette előre.⁴³

Időközben bekövetkezett, amire a kuruc hadvezetés — kémjelentések és hadifoglyavallomások alapján — már hetek óta számított: Siegbert Heister tábornagy, a császári had főparancsnoka október 7-én tekintélyes sereggel Esztergomhoz érkezett, átkelt a Dunán, és megindult Zseliz felé. Amint egyesült Pálffy csapataival, kissárói táborában (Bars megyében, a Garam jobb partján) haditanácsot tartott, és kiadta hadműveleti rendelkezéseit. Ezek szerint Pálffynak Nyitra és Szered felé kellett nyomulnia és Érsekújvárt szoros zár alá vennie, más seregeit Liptóba és Szepesbe küldte, s elhatározta: ő maga a hadsereg zömével elfoglalja Szécsényt, Losoncot, Gácsot, azután, egyesülve többi csapatával, Lőcse és Késmárk felé tör, s e városokat veszi ostrom alá⁴⁴.

Október 17—18-án meghódolást követelő kiáltványokat intézett a szomszédos megyék lakosaihoz azzal a fenyegetéssel, hogy ne számítsion kíméletre, aki 14 napon belül nem teszi le a hűségeskü. Három nappal később pedig rajtaütésszerűen bevette Szécsényt, mielőtt a kurucok a várat — a terv szerint — elhányhatták és felégethették volna. Innen újabb felhívással fordult Hont és Nógrád lakosaihoz, ezúttal már csak négy napot engedve a hűségeskü letételére, különben „szigorát el nem kerülhetik⁴⁵”. Október 30-án Losonc alá szállt, majd bevonult a városba. Kétségtelen volt, hogy a következő célja: Gács.

Sajnálatos, hogy a fejedelem is, a fő tábornok is messze lévén a hadiesemények színhelyétől, csak napok múltán értesült a történekről. Még kevésbé volt szerencsés Rákóczi bizonytalankodása Gács védelmének lehetőségét illetően. Szeptember végén még csak vacillálva említette Bercsényinek: „Gácsot elhordatni úgy, mint kellene, nem lehet, oltalmazni — jól tudom — nehéz⁴⁶”. Október 18-án kelt leveléből azonban már a reménytelenség érződik: „Ha igaz, hogy Heister öt faltörő ágyúval jó, nincs kétségem benne, hogy Gács és Eger légyen célja, ha az pestistül nem fél. Mivel az első non est in statu defensionis (nincs védhető állapotban): az ágyúk nagyságát circumstantialiter (alaposan) kellene megvizsgáltatni, és comperiálván (megtudva) az valóságot, csak parancsolja meg kegyelmed Gácsnak felégettetését; mert ha [Heister] az batteriákat elkészítteti, felfuvalkodása szerint capitulációt nem ad — úgyis csak népet fogunk veszteni. S Károlyi [a segítséggel] arra reá nem érkezik, s ha érkeznek is, egy-két próbával avagy inkább lármával abban nem hagyja [tudni] Heister a vár ostromát], formaliter megharcolni pedig érette non est operae pretium” (nem éri meg az árát)⁴⁷. Október 29-én leszögezi: „Azon garnizumot (a gácsi helyőrséget) veszettnek tartom”, de hozzáteszi: „most is csak abban az opinióban (véleményen)

42 AR VI. k. 368. o.

43 Talán még Rédei szemléje előtt, de valószínűleg már Bercsényi „kemény” hangú (ismeretlen) levelének kézhezvétele után, október 21-én kelt Bonafous csak kivonatossan rögzített, latin nyelvű jelentése a főgenerálisnak. Panasz tesz, hogy miközben a régi commendánssal (Ebeczky Tamással) együtt a vár körüli védelmi berendezéseket ellenőrizték, látták: a hajdúk nemesak a katonákat engedik be a kapun, hanem a helyi bírót is, mint ahogy az előző este is. Figyelmeztette a commendánst (Nyárádyt), de hiába, az nem fenytette meg a hanyag öröket, ezek el fognak pártolni, ha az ellenség támad. Bonafous sorából kiderül, hogy Ebeczky ekkor még mindig a várban tartózkodott, s hogy a bírónak — akinek a későbbikben még szerepe lesz — bejárása volt a várba; az örök pedig már nem neki engedelmeskedtek. Nyilvánvaló, hogy a panasz Nyárády megkerülésével ment el, s visszavágásnak volt szánva (OSzK. Fol. Hung. 1389 20. cs. 293—294. sz.).

44 *Thaly*: Ocskay, i. m. II. k. 266—277. o.; *Bánlaky*: i. m. 690—691. o.

45 *Thaly*: Ocskay, i. m. II. k. 274. o.

46 AR II. k. 551. o.

47 AR II. k. 561. o.

vagyok, hogy nem lehetne jobban, mint Gács obsidiója (megszállása) alkalmatosságával megrontani az ellenséget, bár csak egy kis ideig tartsa magát"⁴⁸. Ugyanakkor hasznos instrukciókat is adott a gyalogság elhelyezésére, a tüzérség felkészítésére, az ellenség zaklatására vonatkozóan, ámde sorainak veleje mégis csak az, hogy Gács megvédését kilátástalannak tartotta, és legfeljebb néhány napi ellenállást remélt. Hasonlóképp Bercsényi.

A hadsereg legfőbb vezetőinek borulátása aligha maradhatott titokban Gács védőőrsége és a környéken táborozó csapatok előtt, amelyeknek fegyelmi és morális süllyedése már amúgy is kikezdte ellenálló képességüket. Tanúskodik erről Groczky István ezereskapitány (az év elején gácsi commendáns Ebeczky helyett vagy mellett⁴⁹) október 23-án Gácsról keltezett jelentése Bercsényinek:⁵⁰ „Én Excellentiád parancsolatja szerint az ellenségnek motusit (mozgását) megtudván, Gácshoz az egész mellettem lévő gyalogsággal megindultam volt, az mint is Gácsban be akartam vinni őket, azok megtudván, közel lévén Gácshoz, az egész Perényi úr önagysága ezerbeli hajdúja pártot ütven ellenem, szedte-vette magát, egészen elment, velek lévén Pozsgay Márton nevű főhadnagy és Keresztúri Márton vicehadnagy. Én pedig commendáns uram tetszéséből magam hajdúi közül ötven jó legényt Gácsban hagytam, magam pediglen az Haza szolgálatában fáradozni mindenkoron kész vagyok utolsó csepp véremig”. (Pozsgay már a lipitói hadjárat idején leleplezte magát: szembeszegült Szinay ezereskapitánnyal, s elmulasztotta — bizonyára tudatosan — a sztarahorai szoros lezárását.)

De nem rekedt így a várkapun kívül a defetizmus szelleme. Gyürky Ferenc másod-alispán október 20-án kelt s Bene András alispánnak küldött jelentéséből kiderül, hogy Bercsényi parancsára a megyében folyó újoncozás roppant nehézségekbe ütközött, „senki sem akarja az hajdúságra adni magát”, még a bírók is ellenállnak, s „néhány szófogatlan, kemény nyakú bírókat Gács várába vitettem és mások is vitettek”⁵¹. Akár lakat alatt voltak ezek a lázongó elemek, akár szabadon — kapitális hiba volt ide behozni őket, ilyenformán mintegy fertőző gócot beültetni az amúgy sem romlatlan szervezetbe.

A baljós előzményeket azután tetézte egy megdöbbentő hír, amely november 3-án érkezett Enyickére Bercsényihez (október 25-től itt tartózkodott betegen, várva Károlyi tiszai segélyhadait, s október 31-én adta át neki a fővezényletet; Károlyi másnap kezdte Tornalja és Rimaszombat táján gyülekeztetni a szétzilált, „fej nélkül kóválygó” csapatokat, amelyek Gács megsegítésére voltak hivatottak). Az aznapi postából jegyezték fel a leveleskönyvbe a főtábornok kancelláriáján: „Az falábú francia Gácsból kiszökött az németek közé, mikor? nem írják, de 27 fogott rab mondotta, hogy egy német gyalog tiszt harmadmagával ment be Szécsénybe — hihető, ha lehet, és huszonötig való katona ment labancságra Szécsénybe”⁵².

Elképzelhetjük: Bercsényi tajtékozott haragjában. Azonnyomban írt Károlyinak: „Az átkozott francia, kit nem is ösmertem, s parancsolták oda tennem, ő erősítette [Gácsot], s csak elhiszem, kézre viszi Gács alá [Heistert], s [Heister] meg sem mellőzi, ha munitió nincs is véle”⁵³. S a fejedelmet is még forró indulatában, rögtön megkereste „Gácsot soha nem tudom, az sánta kutya miatt féltsem-é jobban vagy sem? Talán bosszújába még erősebb lesz Nyárády! Az fortificatiót ő [Bonafous] csináltatta, tudom accessusának (odajövetelének) módját is vitte. Jobb, hogy ott, mint Kassán lett kutyává!”⁵⁴

Hamarosan kiderült azonban, hogy a hír téves. Nem Bonafoust, hanem valószínű-

48 AR II. k. 564. o.

49 Nógrád m. Lt. Közgyűlési iratok. IV—1/b 14. doboz, 1709.

50 OL G 24 63. cs. 226. sz.

51 Nógrád m. Lt. Nagy Iván iratai, IV.

52 AR VI. k. 386. sz.

53 Rákóczi Tár. (Szerk.: *Thaly Kálmán*) II. k. Pest, 1868. 288. o.

54 AR VI. k. 385. o.

leg Pozsgayt és Keresztúrit, valamint a Groczky jelentésében szereplő Perényi-ezredbeli embereket látták a foglyok az ellenséges táborba, Szécsénybe menni. A főtábornok aggodalma nem csillapodott ettől. „Az sántának dolga, ha nem igaz is — írta Károlynak —, de az mint iránzom, meg nem férnek Nyárádyval, s nehéz már segíteni rajtuk”⁵⁵.

Ilyen zavaros, szerencsétlen, rossz sejtelmeket tápláló események előzték meg a császári sereg megjelenését a „szarkafészeknyi” Gács vára alatt.

II.

Három feldolgozás tárgyalja részletesebben Gács sorsdöntő napjainak történetét: Thaly Ocskayja⁵⁶, Bánlaky A magyar nemzet hadtörténelme című sorozatának XVIII. kötete⁵⁷ és a Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen XI. kötete⁵⁸. Thalynál időrendi zavar, több egymásnak ellentmondó adat, azonfelül egy vaskos tévedés rontja az előadás értékét. Bánlaky kritikátlanul átveszi és megismétli ezeket a hibákat. Egy s más szempontból pontosabbnak látszik az ellenfél oldaláról készült leírás, csak hogy ennek hitelét Heister tábornagy beszámolóiból kiragadott, elfogult és sikerét kérkedően felnagyítani igyekvő kitételek csökkentik. E három forrásból kell összeraknunk az események reális krónikáját.

Heister október 31-én Losoncról lovasportyát futtatott Gács alá. Becsülettel kilődöztek rájuk a várból, s ugyanígy november 1-én is, midőn nagyobb csapat hatolt az erősség tövébe. Valószínűleg még aznap — tehát nem november 2-án, mint Thaly írja — érkezett a császári had a Gácstól látótávolságban, félóránnyira északkeletre fekvő Tamásihoz, s ott tábort ütött. A vérvédők ebből arra gondolhattak, hogy Heister Gácsot elkerülve szándékozik északnak haladni. Néhány fős fedezettel Heister rejtve, maga indult felderíteni az ostrom kedvező irányait. A császárnak küldött jelentése szerint úgy találta, a vár elég erős ahhoz, hogy a közvetlen támadásnak ellenálljon, s ezért elhatározta, megkísérli félrevezetni az ellenséget; már a Tamásinál való táborozás is ezt a célt szolgálta. (A sík terepből alig kiemelkedő dombon, szerény védművekkel körülvett, roskadozó kis praesidium aligha kelthetett ilyen benyomást benne; nyilvánvalóan erő- és időkímélésből próbált ravasz taktikázáshoz folyamodni.)

Mire visszatért csapataihoz, már leszállt az est. Philip von der Lancken tábornoknak parancsot adott, hogy az éj leple alatt 300 gyalogossal és 200 lovassal nyomuljon a vár közelébe, az általa kiszemelt ponthoz, s onnan lehetőleg észrevétlenül igyekezék megközelíteni a főkaput. Amikor az előőrs a vár alatt fekvő kis faluhoz ért, már szinte minden házban égett a kanóc, a kurucok ugyanis a császáriak közeledtére lángba akarták borítani a helységet. Nem lepte meg őket tehát — mint a Feldzüge állítja —, hogy kivilágosodáskor ott látták von der Lancken katonáit a domb aljában. Minden úton-módon megpróbálták elűzni őket, tüzgolyókat, szurokkoszorúkat vetettek, ki-kicsaptak rájuk, miközben — Heister tudósítása szerint — 18 halottat és sebesültet veszítettek, míg német részről a veszteség 2 halott és 8 sebesült volt. A falu lángokban állt, 15 ház porrá égett.

Fedezékek híján a tábornok nem gondolhatott a roham elrendelésére a siker reményében. Így láthatta a helyzetet a tábornagy is, aki erre újabb cselhez folyamodott, hogy az ellenállást megtörje. A falu bírójával kapitulációs felhívást küldött a várba. A saját aláírásával és nagy pecsétjével ellátott, latin nyelvű levélben — írja Thaly — azzal dicsekedett, hogy a dunántúli kuruc erősségeket elfoglalva, győzelmes hadaival

⁵⁵ Rákóczi Tár, II. k. 295. o.

⁵⁶ Thaly: Ocskay, i. m. II. k. 275—280. o.

⁵⁷ Bánlaky: i. m. XVIII. k. 692—695. o.

⁵⁸ Feldzüge, XI. k. Wien, 1886. 269—271. o.

a lázadók nem kis rémületére már idáig jutott, s Vác—Szécsény—Gács között erős vonalat épített ki. „Mindazonáltal bámulva veszi észre, hogy e latrok barlangja vagy inkább güzü- [cickány-] fészek a dicsőséges császári hadseregnek makacsul ellenállni merészel”. Lefestette a várvédőknek azt a kegyetlenséget, amellyel Veszprém őrségét lakoltatta. „Ha tehát Gács várát ma naplementéig — mely határidő eltelte után a környégek sem fognak meghallgattatni — fel nem adják: a várparancsnokot és helyettesét négy darabra vágatva akasztatja ki a vár falára, s még gyalázatos közkatonáik életének sem irgalmaz”. Heister végül hozzátette: ha a kapuk kulcsait rögtön kiküldik, és meghódolnak, megkegyelmez életüknek, s mehetnek, ahová akarnak. „Signatum in castris ad Tomassy positis, die 2. Novembris Anno 1709”.

Kétséges, hogy ez a gőgös, fennhéjázó írás először Nyárády András kezébe került-e. Hiszen tudjuk, helyettese, Bonafous megparancsolta az öröknek, minden jóvevényt, levelet elsőként neki jelentsenek. Ezt az iratot azonban nem titkolhatta el Nyárády előtt, vagyis bizonyosan ő is látta, bár maga nem érthette; minden jel szerint ugyanis néhány közkeletű szótól eltekintve nem tudott latinul. S itt következik Thaly és Bánlaky alapos melléfogása. Azt állítják, hogy Nyárády a levelet hűsége jeléül elküldte Bercsényinek, s azután a főtábornok tilalma ellenére mégis tárgyalni kezdett a császáriakkal. Csak a térképre kellett volna nézniük: Enyicke, ahol ekkor Bercsényi tartózkodott, legalább 150 kilométerre van Gácstól. Semmilyen korabeli közlekedési eszközzel, váltott lovakkal sem lehetett volna ezt a nagy utat oda-vissza három napon belül hamarabb megtenni. Nyárádynak eszébe sem juthatott ilyen kísérlet. Thaly és Bánlaky nem gondolt arra, hogy Bercsényi — a veszprémi eseten okulva — a szóbeli eligazításkor figyelmeztethette Nyárádyt: semmiféle felhívást ne vegyen át az ellenségtől (erről a későbbiekben még szó lesz).

Nyárádynak tehát nem volt módja Bercsényitől vagy bárkitől tanácsot, utasítást kérni, magának kellett döntenie. S úgy döntött, hogy nem hagyja magát megfélemlíteni. Néhány óra múltán elutasító választ küldött Heisternek. Mivel a válasz ugyan csak latin nyelven készült, tisztázhatatlan, hogy mennyi a része ebben Nyárádynak és mennyi Bonafousnak. Csak német fordítását ismerjük, s ez magyarul így hangzik: „Excellentiád! A vár átadására felszólító levelét tisztelettel vettük. Minden alárendelt köteles az urának tett esküjét megtartani, akitől egyébként napokon belül segítséget várunk. Másrészt tudjuk, hogy aki Gács, az uralkodik majd a terület fölött. Ami Veszprém példáját illeti, reméljük, ha a várat át kellene adnunk, nem ugyanaz a sors vár ránk, különben jobb lenne itt meghalni, mint kitenni magunkat később a megalázó és szégyenletes halálnak. Excellentiádat az Isten kegyelmébe ajánljuk. Gács, 1709. november 2. Nyárády András főparancsnok, Bonafous helyettes parancsnok” (Bonafous nevét a német fordító hibásan Ban Toum-nak olvasta).

Csak a nagy rang- és erőkülönbséggel magyarázható ez az udvarias, óvatos hang, jöllehet a visszautasítás — ha nem is sértően nyers — egyértelmű. Így fogta fel a tábornagy is, és parancsot adott, hogy az éjszaka folyamán az ágyúkat vontassák a vár közelébe. Ez a művelet persze nagy zajjal járt, és a védők — kifürkészendő a lármát — szurokkoszorúkkal világították meg a környező területet. S a bombázás hamarosan megkezdődött. Nem tudjuk, hány s milyen kaliberű ágyú, mozsár foglalt tüzelőállást a vár körül, de annyi bizonyos, a gyenge építmények és sáncok nem sokáig nyújthattak védelmet a tűz ellen.

Ez azonban már csak az utolsó lökés volt a védelem teljes összeroppanásához. Heister zsarnoki fenyegetőzése ugyanis valamiképp kitudódott, elterjedt a katonák között, s megtette a tábornagy által óhajtott hatást: a megtorlástól való félelem tömeges lázongásba és parancsmegtagadásba csapott át, s Nyárády és tisztjei képtelenek voltak a felbomlott és demoralizálódott őrsereget megfékezni. Említettük: a védelem Révay, Perényi és Groccky ezereskapitányok hajdúiból állt, összesen mintegy 250 főből, s az idevezényelt csapatok egy része már néhány nappal ezelőtt fellázadt, és fa-

képnél hagyta Groczkyt. Most a többi rakta le a fegyvert, és követelte a kapitulációt. Nem valószínű, hogy a várkapitánynak bármily erélyes fellépéssel módja lett volna rájuk kényszeríteni az akaratát, kivált parancsainak engedelmeskedő helyettes és tiszték nélkül. A gyepől kicsúszott a kezéből.

Éjjél tájban egy várbeli tiszt (a későbbi adatokból következtetve nem lehetetlen, hogy éppen Bonafous) jelent meg Heister előtt, reggelig fegyverszünetet kért, s jelezte, hogy ha kegyelemre számíthatnak, a nap folyamán eleget tesznek a tábornagy kívánságainak. S Heister hozzájárult a szabad elvonuláshoz, „minthogy a várórség eddig nehéz ágyúkkal nem tüzelt” (megjegyzendő, nehéz lövegek nem is voltak a várban).

Reggel a császáriak bemasíroztak a kapukon, s megkezdődött a fegyverletétel szomorú aktusa. A fellázadt hajdúk többsége nem élt a szabad hazatérés lehetőségével, hanem a büntetéstől félve beállt az ellenség zsoldjába. Csak néhányan tartottak ki esküjük mellett, s indultak útnak a legközelebbi kuruc csapatok felé. Kilencen Bonafoust kísérték. Bizonyára Nyárády mellett is maradt pár ember, neki azonban — mielőtt utolsónak elhagyta volna a várat — annak rendje-módja szerint át kellett adnia a hadifelszerelést.

Freiherr von Stainsdorff százados készítette az átvételi jegyzéket, amelyben ilyen tételek szerepelnek: 1 fém lármamoszár, 1 háromfontos fém csatakígyó (tábori ágyú) vasalatlan lövegtalpon és kerekeken, 1 három és fél fontos vas csatakígyó, 1 négyfontos fémből, 2 ötfontos ágyú fej nélkül, vasalatlan lövegtalpon, 1 hatfontos tábori ágyú (falkony), 11,5 centner (1 zentner = körülbelül 50 kilogramm) puska, 4 centner ólom, 6600 patron, 506 vas kézigránát, 100 üveges kézigránát, 3,5 centner kanóc, 887 különböző kaliberű ágyúgolyó, 56 dárda és kasza, 6 szurokkoszorú, 1 rézdob, 15 font kén, 32 font salétrom, 30 font gyanta, 108 puska, 55 kard, 54 darab kovácsvas, horgok stb. (Heister a váratlanul gyors sikerrel hencegve azt írta császári urának: Gács olyan jól el volt látva munícióval és élelemmel, hogy a szerencsés fordulat nélkül hosszú időbe telt volna, mire a várat beveheti; az idézett átvételi jegyzék éppenséggel ellentmond ennek.)

Így esett el Gács — a remélt kétheti kitartás helyett — három nap alatt. Károlyi még csak megmozdulni sem tudott Tornalja körül gyülekező seregével, hogy az ostromlókat valamiképp hátbatámadja, s ezzel megkönnyítse a védelem dolgát. Heister zavartalanul vonulhatott másnap tamási táborával Divénybe, majd Gyetvára, s onnan tovább, eredeti céljának megfelelően a Szepesség felé; s november 10-én megkezdte Lőcse ostromát.

Mi maradjunk csak Gácsnál, az ott történekről még sok érdekes részletet világitanak meg a korabeli, ismert vagy eddig mellőzött és feltáratlan források: levelek és jelentések.

Az első hír Gács feladásáról Nikházy György ezredestől érkezett Tornaljára. Uzapanyt (Tornaljától nyugatra mintegy 15 kilométerre), november 4.: „Két rendbeli portyáim küldötték két-két katonájukat hozzám nyargalva, kik is bizonyosan hozták Gácsnak feladását; fő- és vicecommendáns[sal] jőnek egynéhányan, de többnyire az hajdú labancá lett”⁵⁹. A címzett Nikházy parancsnoka, Babócsay Ferenc dandárnok volt. Kajali Pál főhadbíró november 6-án Murányból informálta Bercsényit: „Gácsban 3. praesentis (e hó 3-án) délelőtt ment bé az ellenség 10 óra tájban; de nem a falábú német (sic!) tiszt, aki ki sem szökött, ha igaz, hanem némely rossz hajdúk — fizetlenséget hányván — kényszerítették az tiszteteket az feladásra; másként őkegyelmek jól viselték magukat, s eléggé csendesítették volna az hajdúkat, de nem lehetett. Ezeket tegnap egy onnan kibocsátott tizedes referálta Murányalján idevaló prófontmester uramnak. Perényi Miklós uram regimentjéből való, s elsielt a regimentje

⁵⁹ *Thaly*: Ocskay, i. m. II. k. 280. o.

után, jobban is esett, hogy fel nem jött ide az várba⁶⁰ (talán azért, mert a hír kedvezőtlenül hatott volna a várbeliek hangulatára). Egy nappal később Bossányi Ferenc Szécsényből (?) jelentette: „Gácsot 3. praesentis feladták 2 embernek halálával, 7 sebben az ki esett; az hajdúság, ki benne volt, letette az fegyvert. [A] francia commendánsot Murány felé kísérték 9 hajdúval⁶¹.”

S november 7-én iráshoz jutott a koronatanú, Nyárády András is. Putnokról keltezte Bercsényihez intézett, az átélt izgalmaktól még mindig zaklatott hangú levelét. „Méltóságos Generális uramnak, Excellentiádnak ajánlom szolgálatomat. Isten minden szerencsés sok jókkal áldja meg Excellentiádat, szívesen kívánom. Mi elég szerencsétlenül jártunk, mert Gácsban már benn vagyunk az ellenség. Az hajdúság, mikor jobban kellett puskázni, mind lerakosgatta az fegyvert, rebelláltak. Már Heister közel az vár alatt lévén, lövette mind éjjel, nappal az várat. Én csak míg tudtam, keményen felelgettem Heisternek. De semminek oka nem vagyok, látja az Úr Isten, mivel az hajdúk mind rebelláltak, mikor puskáztattam. Az vár alatt [alá] a vicecommendánszt lehívatta Heister, a punctumokát megcsinálták, s beküldte Heister subscribálni [innen a gyanú, hogy Bonafous volt az a tisztt, aki éjfélkor megjelent Heister előtt a kapituláció ajánlatával]. Gondoltam, hogy ha tudta volna Heister, hogy rebelláltak az hajdúk, mindönket nyársba húztak volna”. Az utóiratban még ez áll: „Egy hadnagy, Révay uramé, eleget kérte őket, hogy ne cselekedjék, hol vagyunk Magyarországnak tett esküdt hitetek, de még nagyobb zúrzavar támada közöttük⁶². Így a cserbenhagyott várparancsnok.

Gács elvesztése megrázta az egész kuruc tábornokot. Károlyi, aki Tornalján tartózkodott, már november 4-én — valószínűleg Babócsaytól — tudomást szerzett róla, s azonnal megírta Bercsényinek⁶³. Írásából kiderül, hogy Heister megadási felszólításáról s arról is hallott, hogy felakasztással fenyegette meg a parancsnokokat. Bercsényi november 6-án Enyickéről voltaképp még Károlyi előző levelére reflektált, s azt az információt nyugtázta, hogy a „falábú” mégsem szökött meg Gácsból — erről már volt szó. Csak utóiratként fűzte hozzá: „Már le is pecsételtem vala leveletem, hogy érkezék Gács iránt való híre. Úgy látom, nem engedte Isten elérnünk Gács megmaradásának csudáját⁶⁴. Tüstént közölte a fejedelemmel is: „Midőn ezt írnám, újabban veszem Károlyi uram írását Gácsról. Isten nem akarta csudáját érni Gács megtartásának! Mint lesz már az városokhoz [a szepesi városok megvédéséhez] szerencsénk?”⁶⁵. November 6-án tehát még „csudának” tekintette volna ő is, ha a vár tartani tudja magát.

Itt még rezignált, keserű hangot ütött meg. Hanem azután — talán csak a köszvény kínjai vonták el figyelmét, s később olvasta el alaposabban Károlyi első tudósítását, vagy a továbbiak paprikázták fel — fékezetlenül kitört belőle a düh. Rákócziól tudjuk, hogy lobbanékony ember volt, „konokul tisztelte saját véleményét, de többnyire megvetette másokét”, „szerencsétlen körülmények miatt mindig másokat okolt”, „nem ismert mértéktartást”. „Rajtam kívül — jegyzi meg a fejedelem egyhelyütt — egész Magyarországon nem volt barátja”. Súlyos bírálat, s ezt a következőkben figyelembe kell vennünk, amikor lázas, erőszakos, ellentmondást nem tűró kijelentéseit idézzük.

Károlyi, akit Rákóczi nem kevésbé éles kritikával jellemezett, csak tovább tüzelte a főtábornokot november 6-án kelt újabb levelével⁶⁶. Közölte vele, hogy megérkezett

60 AR VI. k. 402. o.

61 *Thaly*: Ocskay, I. m. II. k. 279. o.; *Bánlaky*: I. m. 695. o.

62 OL G 24 63. cs. 45. sz. (Ez a levél nyilvánvalóan azért került e eddig a kutatók figyelmét, mert latinosan írt dátuma — 9bris — alapján tévesen a szeptemberi iratok közé sorolták.)

63 OL G 24 63. cs. 258. sz.

64 Rákóczi Tár, II. k. 295. o.)

65 AR VI. k. 391. o.

66 OSzK Fol. Hung. 1389 11. cs. 326—329. sz.

Tornaljára „a falábú, ki Gácsot együtt Nyárádyval becstelenül hagyta el, és lyukaszta nyakát minden remélhető operatiónak”. „Vay uram... [itt egy olvashatatlan szó következik] Nyárádyja” viszont „ide sem jött, ha bor lett volna, talán jobban meg találta volna választani; hová ment, senki sem tudja. Utána küldöttem, s ha kaphatom... [három olvashatatlan szó] bőréből az kutya lelkit”. „Beszéltem én az hajdúkkal, hazudnak ezek, mint az ebek”. Tájékoztatta Bercsényit a pestis terjedéséről s arról is, hogy „vasárnap feladván az várat, hétfőn [Heister] Tamásinál lévő tábora [felkerekedett], a gyetvai szoros felé fordult, s tegnap költözött által, mely mindenfelől confirmáltatott”. Írta, hogy másnap harminc karabélyossal küldi Bonafoust, de hogy hová? Murányba? Kassára? Erről nem szólt. Csatolta „Nyárády érdemlett passusát, ki is az confederatió ellen való rebellis”.

Ezeket a sorokat Bercsényi már november 7-én megkapta Enyickén, s azonnal válaszolt Károlyinak. „Most este hét órakor... Tornaljáról költ levelét kegyelmednek veszem... Nyárády, az átkozott nem találhat mentséget magának, ha szokásunk szerint törvényünk meg nem menti; ki ha messzire halad, késő lesz példája”. Az utóirat: „S hát nem akadt még fel az gácsi commendáns?”⁶⁷ Károlyi válasza november 8-án: „Nyárády elkerülvén az commandókat, minden relatió (jelentés) nélkül ment vala házához, mintha csak az gatyáját vetette volna le vasárnap, hogy Gácsot összerúgta s odahagyta. Én is udvarlására küldvén, idekísértettem; hasonló az mentsége, mint az falábúnak; hanem arra nem tud felelni, hogy az ellenség levelét bevette, szavát meghallgatta... Intimáltam Révay uramnak az onnan [Gácsból] kijött hajdúk examenjét (vizsgálatát)...Az bolond capitulációt s passust transmittáltam”⁶⁸ (továbbítottam).

Bercsényi november 9-én 10 órakor postázott viszontválasza: „Nyárádynak nem lehet mentsége, mert ugyanis az levél bevitelét ex hoc praevisio (előrelátásból) tilalmaztam életire; az hajdú zúgolódása nem támadás, mert az első zúgolódót ölette volna meg. Az sok példa, példa nélkül szokásba megy; az examen időt, az idő szánakodást s az szánakodás mentséget szerez, s az ismét reménységet s példát másnak az rosszra”⁶⁹. Nyárádyt akasztófára szánta. Rákóczinak is megírta: Károlyi tájékoztatása szerint „vasárnap csak ijesztésre feladták Gácsot, kiért kértem Károlyit: akasztassa az commendánsot, s még az falábút is nem szánnám!”⁷⁰. Id. Fáy István murányi várparancsnok — korábban borsodi alispán — november 8-án Murányból kelt levelére pedig („Úgy látom, már Murány vára végház kezd lenni, mert Gács már oda vagon, Breznó Murány várához négy mélyföldnél nem több...”) a margón a válasz fogalmazványaként saját kezűleg feljegyezte: „Gácsnak nagyobb a híre káránál, mert az nem volt Murány vára, de gyalázatos feladása szégyen nemzetünkre, azért parancsoltam felakasztani Nyárádyt, az átkozottat, most nincs helye az mentségnek”⁷¹.

Különös figyelmet érdemel, hogyan reagált erre, illetve az ugyanakkor közvetlenül neki címzett, de ismeretlen levélre a szintén Murányban tartózkodó Kajali Pál főhadbíró, aki november 7-én — mint idéztük — még azt közölte Bercsényivel a gácsi parancsnokokról, hogy „őkegyelmek jól viselték magukat, s eléggé csendesítették volna az hajdúkat, de nem lehetett”. (Kajali korábban, a nyolcvanas években Gács várának kapitánya volt, megyei jegyző. Id. Fáy István leányát vette feleségül, s Klára nevű leánya Ráday Pálhoz ment nőül. 1703 őszén, Gács kapitulációjakor csatlakozott a mozgalomhoz. Ő készítette a Regulamentum Universale hadbíráskodással foglalkozó fejezetét, s Rákóczi 1707 augusztusában országos főhadbíróvá nevezte ki.)

„Kegyelmes Uram! Enyickérül 9. praesentis nékem írt Excellentiád méltóságos levelét tegnap este alázatosan vettem. Minap az gácsi tiszték felől nem mentség, ha-

67 Rákóczi Tár, II. k. 296. o.

68 OL G 24 63. cs. 265—266. sz.

69 Rákóczi Tár, II. k. 302. o.; OL P 396 (Károlyi Lt.) Series III; Fasc. 1: — A 14. sz.

70 AR VI. k. 391. o.

71 OSzK Pol. Hung. 1389 13. cs. 5. sz.

nem relatióképpen (jelentésként) írtam vala csak Excellentiádnak, tudniillik, mit beszélt az onnan jött tizedes felölök. Óvjon Isten engemet attól, hogy várat olyan gyalázatosan feladó tiszteket menteni kívánnék, mert nem hogy az ellenség levelét bevenni, de az mely várat tartani akarnak, szóra sem kell közel bocsátani az ellenséget mindaddig, valamíg utolsó extremitásra (végveszélyre) nem jutnak az belsők, azt régen megtanultam. A gácsi tisztekben pedig az vétek, amint hallom, mind a kettő megvolt, minden szükségen kívül, sőt az harmadik [vétek] is, hogy seregben gyűjtöték az hajdúkat, s úgy tettenek oratiót (beszédet) nékik, az is nem jól esett, hanem csak per partes (csoportonként) kellett volna az alsóbb tiszteknek keményen parancsolni, hogy az alattok valókat fenytétkben [fegyelemben] tartásák, és akinek legkisebb zúgolódását vennék eszekben, mindjárt az commendánsnak bejelentésék, vagy azon szempillantásban megfogják, és az olyanon irtóztató exemplumot (példát) kellett volna statuálni. Azért egy igaz szívű confoederatus magyar az olyatén kártevő tiszteket nem szánhatja, s nem mondhatja, hogy méltók ne volnának az exempláris (példás), kemény büntetésre. Excellentiád írását közlöttem itt való commendáns urammal is [az apósával].. Én minapában — igazsággal írom — csak magamtul, és nem az őkegyelme [id. Fáy István] hírével írtam vala meg vékony és együgyű opiniómat Excellentiádnak, kegyelmes tetszésére hagyván, s tudván jól, hogy az én csekély elmémnél mindeneket bölcsebben penetrál (átlát) Excellentiád, s úgy kell lenni mindennek, amint Excellentiád parancsolja..In Murány, die 13. Novembris 1709”⁷²

S itt most már meg kell állnunk, hogy az indulatok gőzéből kitisztázzuk a tényleges felelősséget; a szitok-átok özönnek amúgy is vége. Mindjárt azzal kell kezdenünk, hogy valamennyi itt idézett irat Nyárády november 7-i putnoki jelentésének ismerete nélkül készült, hiszen ez nem gyorsfutárral jutott el Bercsényihez, mint Károlyi postája (s nem tudtak róla a témát feldolgozó szerzők sem). Afelől nem lehet kétségünk, hogy Nyárády, mint parancsnok, utolsónak hagyta el a várat, s ha a hadifelszerelés leltározásához is asszisztálnia kellett, úgy aligha távozhatott onnan november 3-án, vasárnap délutánál korábban. Egyébként sem csodálhatjuk, hogy nem volt kedve a „belső ellenséggel”, az egész tragédia előidézőjével, Bonafous vicekapitánnyal együtt nekivágni a hosszú, légvonalban is ötven—hat van kilométeres útnak. Nyilvánvalóan gyalog kellett mennie, elkerülve a császári előőrsöket, portyázó csapatokat és a pestises fészkeket, tán be sem engedték volna ilyen helyekre. Vagyis hegyen-völgyön át kellett bandukolnia, alighanem étlen-szomjan. Csak lovon érhetett volna hamarabb Putnokra.

Odaért, s rögtön jelentést tett. Nem kerülte el tehát a commandókat, mint Károlyi állította — itt volt az első, útjába eső parancsnokság. Persze lehetséges, hogy azután még hazanézett Felsőnyárádra. Mindössze tíz-tizenöt kilométerre volt onnan, s a több hónapi távollét után „bocsánatos bűnnek” tekinthető, ha tudni akarta: él-e még a családja a pestistől pusztított otthonában. Így elképzelhető, hogy Károlyi emberei esetleg nyárádi házából kísérték Tornaljára, a főparancsnok elé. Nem szükséges mentetgni őt a borozásra célzó és más efféle kitérések ellenében sem. Mindez a felforrósodott harag számlájára írható, jelentéktelen dolog. (Nem tudunk azonban mit kezdeni Károlyinak ezzel a kitételével: „Vay uram Nyárádyja”. Valószínűleg nem ismer-te közelebbről Nyárádyt, aki eddig nem szolgált őalatta, lehetséges tehát, hogy össze-tévesztette valakivel. Semmi nyoma nincs ugyanis annak, hogy Nyárády valaha Vay Ádám udvari marsall, tanácsúr, munkácsi főkapitány hatókörébe került volna. Más Nyárády, István nevezetű volt rövid ideig Rákóczi udvarában, talán Nyárády András fia.)

Bercsényi és Károlyi válójában két érdemleges vádat emelt Nyárády ellen az idé-zett levelekben, a körülmények alaposabb ismerete nélkül: Heister megadásra felszó-

⁷² Heckenast Gusztáv: Kajali Pál. Folia Rákócziána, 3. sz., Vaja, 1980. 72—73. o.

lító ultimátumának átvételét és a lázadás gyökerében való elfojtásának elmulasztását. Perdöntő bizonyíték ugyan nincsen, de minden ismert nyom arra mutat, hogy a kapitulációs felhívás átvétele és az arra adott válasz elsősorban Bonafous lelkén szárad. Egész magatartása, nyelvismerete, az ellene felhozott panaszok mind erre vallanak. Olyan helyzet állhatott elő, ami a várparancsnoknak nem adott több lépési lehetőséget. Felerősíti gyanúnkat Bonafous ellen, hogy Tornalján látjuk őt utoljára, amint karabélyosok valahová kísérik, s ezzel végképp eltűnik a szemünk elől, Nyárádyval viszont még találkozni fogunk. Úgy látszik, a „falábú” ezúttal nem úszta meg szárazon, mint Esztergom feladása után.

Ami a lázadás elharapódzását illeti, Bercsényinek a háború könyörtelen törvényre értelmében igaza van: „az első zúgolódót meg kellett volna ölni”. (Zrínyi a Vitéz hadnagyban: „Amely kapitány az engedetlen fel nem akasztja, várhat magára gyalázatot rövid nap múltán”). De vajon nem Bonafous volt-e, az, akivel Nyárádynak rögtön, az első konfliktusnál le kellett volna számolnia, hogy minden esetleges parancsmegtagadást csírájában elfojtson? S ha igen, megtehetette volna-e? Bercsényi nagy mulasztást követett el azzal, hogy amikor megtudta — és még jóidőben tudta meg — : a fő- és vicekapitány nem fér össze, nem csapott az asztalra, s nem zavarta el valamelyiküket más beosztásba; Rákóczitól nem parancsot, csak ötletet kapott Bonafous gácsi kinevezésére. Kajali Pál alázatos hangú, sőt meghunyászkodó érvelése pedig, hogy tudniillik hiba volt seregbe gyűjteni a hajdúkat, s úgy megpróbálni a lelkükre beszélni, az alsóbb parancsnokoknak kellett volna ezt megtenniük a maguk kisebb egységeinél — a murányi „elefántcsonttoronyban” született üres spekuláció. Nem sok tapasztalata lehetett a robbanásszerűen kitörő s tűzvészként terjedő lázadás lélektanában. Ilyenkor már késő fegyverhez nyúlni; ha Nyárády puskát szegez az izgatott tömegre — a számára idegen, több ezredből összeverődött s visszafordíthatatlanul demoralizálódott emberekre —, a következő pillanatban ízekre tépik.

Mindazonáltal — korábbi szereplését is tekintve — jogosnak látszik a vélemény, hogy Nyárády nem volt elég erélyes az akaratától függetlenül kialakult vészhelyzet megelőzésében, s valószínűleg ott kezdődött a baj, hogy a védelemre nem kellően felkészített vár parancsnokságát ilyen kritikus időpontban egyáltalán elvállalta. Végzetes helyzetek szerencsétlen sorozata sodorhatta magával. De az nem áll helyt, hogy „csak ijesztésre feladta Gácsot”, sem az, hogy „a confederatio ellen való rebellis” lett volna. Egész szabadságharcos pályafutása ellentmond ennek, hűsége szilárd, becsülete foltatlan maradt.

Talán nem alaptalan képzelődés, hogy a két kuruc vezér kezdeti háborgásában az önvád is némi szerepet játszott. Bercsényi — mint Rákóczitól tudjuk — hajlamos volt rá, hogy saját tévedéseit mások nyakába varrja. Márpedig itt több olyan hiba történt — az említettekén kívül is —, ami a hadvezetés felelősségét veti fel. Kérdéses például, helyes volt-e Gács várát szinte a huszonnegyedik órában Nógrád megye s az északi országrész bástyájának tekinteni, amely esetleg két hétig is ellenállhat (108 puskával!) a roppant számbeli és anyagi fölényben lévő császáriak támadásának? Holott világosan látták, hogy Gács gyenge erődítmény, „szarkafészek”, „nagyobb a híre káránál”. De ha már ilyenformán döntöttek, a felkészülést sokkal körültekintőbben kellett volna megszervezni, s főképp sokkal hamarabb elkezdeni. Mindketten lelkiismeretfurdalást érezhettek amiatt, hogy Károlyi csak november 1-jén érkezett Tornaljára, s akkor látott hozzá a felmentésre szánt, szétzilált hadak rendezéséhez, amikor Heister már Gács alatt volt. Bűnbak kellett.

Így történhetett, hogy Rákóczi — Bercsényi információi alapján — december 5-én Munkácsról a következőket írta a svéd királynál követségben járó Ráday Pálnak: „Mármarosból alig mentünk ki, hogy az ellenség Nógrád vármegyei hadainkat Eszterházy Dániel...vigyázatlansága miatt dissipálván (szétszórva), Vadkertre, Szécsénybe Losoncra helyeztette postéringjait (előőrseit), Gács várát minden lövés nélkül, egy

ijesztésre Nyárády feladta, s következőképpen Heister ...Lőcsét két hetektől fogva víjja”⁷³. Tehát: „minden lövés nélkül, egy ijesztésre”. Ezt idézi és ismétli azután Thaly, Márki, Bánlaky s minden feldolgozás, némelyik még tovább színezve-torzítva a valót, Rónai Horváth Jenő például úgy, hogy „Heister tábornagy hadai a Nyárády András által hanyagul védelmezett Gácsot megvették”⁷⁴. Ilyen kurtán, furcsán, hamisan rögződött meg a történelmi köztudatban Gács elestének históriája. A helyreigazítás dolga a jelenkorra maradt.

III.

Bizonyos, hogy a gácsi fő- és vicecommendáns, sőt a labancokhoz át nem pártolt tisztjeik és hajdúik is hadbírótság előtt feleltek a történekekért, jöllehet semmilyen dokumentum nem maradt fenn, illetve nem került elő eddig az ügyükben folyt vizsgálatról, tárgyalásról vagy az ítéletekről (talán Kassán lappanganak az idevágó iratok). Nagy kár. Egyébként is csak kevés forrásból tájékozódhatunk a hadbíróságok működéséről, eljárási módjáról; apró töredékekből kell összerakni a vázlatos képet, amit erről alkothatunk. Nyilvánvalóan éppen az adatok szűkossége az oka annak, hogy sem a történeti, sem a szorosabban vett jogtörténeti irodalom nem vállalkozott még e különösen fontos és érdekes témakör feldolgozására.

Mindenesetre ismerjük azt az ediktumot, amely a „hadi törvénytárat” tartalmazza, s a Nyárádyék ellen emelt vádak alapját képezhette. Az 1707. évi ónodi országgyűlés tárgyalta és fogadta el, azután nyomtatásban is megjelent⁷⁵. Körültekintő részletesség és szigor jellemzi a tizenkét „titulusra” (fejezetre) és ezeken belül számos „articulusra” (cikkelyre) osztott „hadi regula” irányelveit. Bennünket leginkább a VI. fejezet érdekel, címe: „Az erősségek feladásáról, a megegyezésről, az ellenséggel való összemérésről, correspondentiáról, beszélgetésről, árulásról, kémekről”.

Egyik artikulusa a várparancsnokkal szemben támasztott követelményekről szól. Megkívánja, hogy legyen hű, bátor, kemény és tapasztalt. Azon igyekezzék, hogy a várba idejében minél több eleséget, vizet, ahol nincs, és hadieszközt szerezzen, s az elromlott lövészerszámokat reparáltassa. Az erősség oltalmára jó vitézeket — harcban próbált, bátor és állhatatos katonákat — fogadjon be; azokat pedig, akik nem fegyverhez, hanem csak „eleségvesztegetésre” valók, távolítsa el. Alárendeltjeivel szeretesse meg magát, tisztjeit becsülje, de fegyelemben is tartsa. A vitézlő rendet bátorítsa, a félenkeket biztassa.

S itt következnek a gácsi ügy elbírálása szempontjából legfőbb előírások: „Fel ne adja [a várat] mindaddig, valamíg elesége el nem fogy, avagy míg nem látja, hogy az ellenség éppen erőt vészen rajtuk; kiváltképpen ha a kőfal elomlása [folytán] immár ostrommal való megvehetését a várnak látja, avagy a vitézlő rend bágyadtságát és erőtlenedését vagy pártolkodásra [átpártolásra] való nagy szándékát — kit meg nem zabolázhatna — veszi eszébe. Melyeket látván: akkor azután végezhet az ellenséggel okosan, mintsem magát és az egész vitézlő népet s az erősségben való jókat elveszesse.” Ellenkező esetben, ha ugyanis pusztá ijesztésre vagy ideje korán feladja a várat: a fő- és alparancsnok fej- és jószágvesztéssel lakol, s „az alattvalóknak is elfogy életek, ha ők lesznek okai a feladásnak”.

„Ha pedig a tiszt az oltalomra való minden eszközből kifogy, vagy tovább nem tarthatván, kénytelenítettik feladni [a várat], mentül jobban lehet, úgy végezzen az ellenséggel”. Tudniillik hogy a várból fegyveresen, ágyúkkal, lőszerrel s minden ingó javakkal vonulhasson ki, senkit az ellenség el ne fogjon, elegendő élelem legyen az útra stb. A feladási szerződést mindkét részről pecséttel és aláírással kell ellátni, s a kapi-

73 AR. II. k. 582. o.

74 *Rónai Horváth Jenő*: Magyar hadi krónika. Bp., 1897. II. k. 378. o.

75 OSzK RMK I. 1734. sz.

tuláció megtörténte után a kezeseket el kell bocsátani. Ha tiszt vagy köztívész — a vezénylő parancsnok engedelmé nélkül — az ellenséggel „akár szóval, akár írással, akár üzenettel, akár más jellel nyíltan vagy alattomban” érintkezésbe lép, halállal lakol, és minden tábori javai elkoboztatnak. Így bűnhődik az is, aki tud ilyesmiről, de nem jelenti azonnal.

Más fejezetekben is sok olyan cikkely szerepel, amit a gácsi vádlottak fejére olvashattak. Például: életével fizessen, akit „harcon lévő szaladásban, tisztjei ellen való támadásban, pártolásban, árulatasban” találnak bűnösnek. Meg kell ölni azt a katonát — mondja ki egy másik pont —, aki tisztjét tettel vagy szóval megtámadja. „Mivel édes nemzetünk igaz ügye mellett mindenki élete fogytáig tartozik hadakozni, a harcok zászlója alól senki el ne szaladjon, s meg ne futamodjék parancsolat nélkül, mert az olyat a tisztnek szabad ott mindjárt megölni”. Az a tiszt, aki a harcot parancs nélkül félbehagyja: haditörvényszék elé állítandó; s amely ezred — a parancsnokló tábornok hozzájárulása nélkül — békealkudozásba bocsátkozik az ellenséggel, „annak tiszt gyalázatos halállal ölettetik meg, s a közrendből valók is érdemük szerint megbüntettetnek”.

A hadiregulák ismeretében nem nagy bizakodással nézhettek a hadbíró-sági felelősségrevonás elé azok az emberek, akik valóban bűnösök voltak a gácsi lázadásban, s ebből következően a vár elvesztésében. Arról azonban, hogy miként folyt le az eljárás, csak hozzávetőleges fogalmunk lehet. Az ugyancsak 1707-ben Ónodon elfogadott Regulamentum Universale⁷⁶ hetedik részében csupán futtában tárgyalja a hadbíró-sági intézmény szervezetét, a fellebbezési fórumokat, s nem szól a „perrendtartás” szabályairól. Ezekről az előzőekben idézett „hadi törvénytár” XI. és XII. fejezete ad némi felvilágosítást.

A XI. fejezetből kiderül, hogy minden ezrednél a parancsnok mellett hadbíró (auditor) működött, akinek feladata volt a hadiregulák ellen vétők kihallgatása, valamásuk jegyzőkönyvbe vétele és a hadiszék összehívása. Ebben két fő- vagy vicekapitánynak, ugyanannyi hadnagynak, strázsamesternek, tizedesnek és közlegénynek kellett részt vennie. Fellebbezni a kerületi generális (kapitány) törzsébe beosztott hadbíróhoz, illetve hadiszékhez, s onnan esetleg tovább a generális auditorhoz (Kajali Pál) lehetett. Elvileg nyitva volt az út a fellebbezésre a főtábornokhoz vagy akár a fejedelemhez is. A XII. fejezet egyik cikkelye szerint a generális hadbíró elé tartozó „casusok” voltak: az árulás; az ilyen szándék felismerése esetén a jelentés elmulasztása; tábornokkal szembeni engedetlenség; pártütés; egész regiment vagy több compánia vétsége; várak, erősségek feladása; elszökés onnan vagy a táborból és strázsahelyről.

A vádlottat — legyen bár tiszt — áristomba kell zárni, írásban átadni neki a vádpontokat, s olyan terminust kitűzni a tárgyalára, hogy elég ideje legyen felkészülni a maga mentésére (III. artikulus). Kisebb ügyekben is legalább 12 személy, a nagyobbakban kétszer annyi vegyen részt assessorként (ülökként) a tárgyaláson, „értelmes, jólelkű emberek, akik minekelőtte a törvényhez szólnak, az igazságra s törvényre — félretévén minden tekintetet, félelmet, haragot, gyűlölséget, kedvezést — erős hittel meg is esküdjenek”. Szavazataik súlya a rendfokozatok szerint „több s kevesebb számot tégyen” (IV. artikulus). Az „ügyefogyottak” mellé prókátor rendeltessék, s másokat sem szabad eltiltani ügyvéd fogadásától; a prókátor tanukat idézhet a tárgyalásra (X. artikulus). Egy további cikkely arra int, hogy a vádlottat ne sokáig tartásák fogva ítélet nélkül, egy másik pedig figyelmeztet, hogy a tortúrát lehetőleg kerülni kell. Végházban, praesidiumban, ahol több alakulat részei vannak együtt, „a commendáns tehet törvényt az ott elkövetett vétkekért” (XIX. artikulus). Az utolsó (XXVI.) rendelkezés pedig — laza értelmezést engedve — kimondja, hogy

⁷⁶ OSzK RMK I. 1733. sz.; *Thaly Kálmán*: Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból. Ép. 1889. Rákóczi hadserege. 181–219. o.

„generálisok, úri, nemesi és főrendek causái in criminalibus előttünk, in senatu revidéaltassanak”, vagyis a szenátusban kerüljenek szőnyegre.

Ami most már a felelősségrevonás gyakorlatát illeti, az árulókkal persze nem sokat teketóriáztak. Ügyeltek ugyan az előírással meg tartására (még Ocskay és Bezerédj esetében is), de az elítéltek azután rögtönítélő-bírói gyorsasággal kerültek a vesztőhelyre. Volt úgy is, hogy a haditörvények szellemében „népítélet” osztott igazságot. Liptay Ádám alezredest, korábban lévai várkapitányt például 1709 decemberében, „amikor többed magával labancságra akart volna menni Rozsnyóra”, kuruc lovasok elfogták és lekasabolták⁷⁷. Forgács Simon tábornok sem került hadbírói bíróság elé; miután 1706 őszén nem hajtotta végre a parancsot, hogy Pozsonyot rajtaütéssel foglalja el, Rákóczi minden procedúra nélkül záratta börtönbe előbb Krasznahorkán, majd Szepesvárában, végül Munkácson. Dévay Mihály alkaptányt azért vetette önhatalmúlag tömlöcbe, mert ezredét engedelem nélkül odahagyta⁷⁸. Nem húzódozott a megtizedelés irgalmatlan büntetésétől sem, hogy „tíz-tizenkét ember halálával ezeken is tanuljanak”⁷⁹, mert „jobb egész ezereknek is inkább tizedét megöletni, mintsem rossz voltuk miatt nagy fogyatkozásokat szenvedni”⁸⁰.

Mi tagadás, 1707 előtt meglehetősen szeszélyesen és rendezetlenül folyt a hadibűnök megtorlása. Csak a Reglamentum Universale és a hadi törvénytár bevezetésével terelődött szabályos mederbe a katonai igazságszolgáltatás. 1708. június 28-án a tompai táborban a Bonafous-ezredbeli Johann Michael Hubert őrzető állt a hadiszék elé; vallomása után két közkatona, két őrzető, két káplár, két furir (hadírmok), két hadnagy, két kapitány és az elnöklő kapitány foglalt állást büntetése dolgában, majd Schönberger Ferenc hadbíró hirdette ki az ítéletet⁸¹. 1710. május 5-én Krasznahorkán Binder Ferenc pattantyúst vonta felelősségre az Andrássy György dandárnok parancsára összeült hadiszék; ebben a vár polgári tisztségviselői is részt vettek: Kisóczy Gábor mint elnök, Bese György, Kőszeghi (?) Mihály, Nyárády Márton (András unokaöccse?), továbbá Nagy Pál kapitány, Kánya István vicehadnagy, Benzó (?) Miklós vicehadnagy és még többen, a praesidium strázsamestere, corporálok, közvitézek. Ki-ki leadta a maga voksát, az elnök pedig felolvasta az ítéletet: tortúra, azután halál⁸². Itt is megtartották tehát az előirt tárgyalási rendet.

Ugyanígy folyt az eljárás tisztek esetében is, bármily magas rangot viseltek. Révay Gáspár colonellust Nyitra várának feladásáért állították bíróság elé; Kajali Pál országos főhadbíró vezette ügyének tárgyalását, az elnöki tisztet pedig Gyürky Pál generális főstrázsamester töltötte be. (1708 szeptemberében a fejedelem parancsot adott a határozat revidéálására, s Kajali ítélet nélkül terjesztette a jegyzőkönyveket Rákóczi elé⁸³.) Berthóty Ferenc altábornagy, kassai kapitány mint elnök és Kajali Pál főhadbíró 1709 áprilisában kilenc ítéletet küldött meg Bercsényinek jóváhagyásra, köztük az eperjesi Sreger Zsigmond vicegenerális ellen a haditörvények V. fejezetére hivatkozó verdiktet, amely kínvallatást és kivégzést mondott ki; a kísérlőlevélben azonban Kajali a mentő körülmények felsorolásával kegyelemre ajánlotta az elítéltet⁸⁴. Hadbírói eljárás indult Ordódy György dandárnok ellen⁸⁵, s hadiszék elé kellett állnia Somogyi Ferenc colonellusnak is; Somogyi tárgyalását Szentiványi Raphael hadbíró vezette⁸⁶. 1709 végén még a szabadságharc olyan hírneves, de erőszakosságáról is ismert tisztje, mint Csajághy János brigadéros is hónapokra börtönbe került a hadbírói ítélete szerint (a haditanácsban haragra lobbanva összevagdalta Várallyay Ferenc

77 AR VI. k. 435. o.

78 Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1910. II. k. 209. o.

79 AR I. k. 530. o.

80 AR I. k. 591. o.

81 Rákóczi hadserege, 223. o.

82 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 462. sz.

83 OL G 24 60. cs. 222., 277. sz.

84 Heckenast: Kajali Pál. I. m. 55—62. o.

85 OL G 24 60. cs. 354. sz.

86 OSzK Fol. Hung. 1389 1709/b 193. sz.

őrnagyot, Pongrácz János alezredest pedig vasra verette alapos ok nélkül). Csak 1710 júniusában szabadult ki „a fölséges fejedelem ingyen való kegyelméből”.⁸⁷

Nem számíthatott tehát rendkívüli eseménynek, hogy Nyárády András gácsi várparancsnokot és ezereskapitányt, valamint helyettesét, Charles Bonafous ezredest hadbíróóság elé idézték. Akkor hagytuk el őket, amikor Tornaljáról útnak indultak a hadiszék felé. Talán Murány várába. E feltevés mellett csak az a körülmény szól, hogy Kajali Pál generális auditor ekkor itt tartózkodott, s az ügyben már kifejezte véleményét Bercsényinek. De apósának, id. Fáy István murányi főkapitánynak egy levélbeli megjegyzése is erre utal, tudniillik 1710. február 19-én azt írta a főtábornoknak, hogy talán jobb volna, ha a gácsi foglyokat Kassára küldené⁸⁸ — természetesen ezek más foglyok is lehetnek⁸⁹. Megjegyzendő, Fáy is, Kajali is rövidesen meghalt. Valószínűbbnek tartjuk, hogy Nyárádykat egyenesen vagy Enyicke érintésével Kassára kísérték, itt működött ugyanis az illetékes kerületi kapitányság hadiszéke (Nógrád megye, s így Gács is az érsekújvári kapitányság hatáskörébe tartozott ugyan, a gácsi őrsereg azonban a kassai kapitányság ezredeiből került ki; az ügy egyébként is olyan súlyos volt, hogy bizonyosan mindjárt a generális auditor vette kezébe).

Mindez elég támpont lehetne a regényírói képzeteknek ahhoz, hogy rekonstruálja a tárgyalás lefolyását. Nekünk be kell érniünk azzal a sajnálatos negatívummal, hogy a kutatásnak nem sikerült eddig a gácsi várparancsnokok ellen folyt hadbíróági eljárásról akár csak a legkisebb nyomot is feltalálni. Legfeljebb azt a feltűnő tényt regisztrálhatjuk ismét, hogy Bonafous ezredest, a vicekapitány ez időben végképp eltűnik a látóköreinkből, amiből az a kézenfekvő következtetés adódik, hogy végül is őrajta verték el a port, s — mint láttuk — nem érdemtelenül. Ha Nyárádyt bűnösnek találták volna a Bercsényi és Károlyi emlegette vádakban, az ég sem menti meg a bitófától. Minthogy nem került oda, arra gondolhatunk, hogy a főbenjáró bűnökben ártatlannak bizonyult, csak a lázadókkal szemben tanúsított gyengeségét, az ilyen esetekben kíméletlenül kötelező fegyverhasználat elmulasztását róhatták fel neki, és sok korábbi érdemét is tekintve csupán börtönbüntetést szabtak ki rá. Ha Bonafousnak a fejét vették, Nyárádynak sem veregethették meg a vállát, hiszen a főkapitány mégis csak ő volt. De bizonyára ez is indokolatlanul túlzott büntetés volt egy olyan ember esetében, aki a Thököly-felkeléstől mindmostanáig a kuruc szabadságharc áldozatkész katonájaként küzdött.

Tehát börtönben találjuk, Kassán. De hol? Az egykori Palack, majd Tömlőc és Fazekas utca (ma a Kálvin tér és a Kovačska ulica) sarkán állt, s múzeumként ma is fennáll az a kettős épület, amely valamikor a XVII. század elején lett patríciusházból városi börtön, s utóbb a Miklós-börtön nevet kapta a Rákóczi-kor egy állítólagos Miklós nevű, a hagyomány szerint különösen kegyetlen, kínvallatásairól hírhedtté vált hóhérja után⁹⁰. Szépen restaurált külseje már nem idézi fel a múltban itt lezajlott véres drámákat, de odabent, a föld alatti helyiségekben még manapság is torokszorító látvány tárul elébe: siralomház, bilincsek, kalodák, kínzófák és a tortúra más, rafinált eszközei (de persze a múzeum egyéb, értékes, Kassa történetét felelevenítő tárgyai feloldják azután a látogatóra nehezdedő komor hangulatot). A Miklós-börtön általában a közönséges bűnözők tömlőce volt, de nem lehetetlen, hogy háborús időben

87 AR III. k. 426. o.; VI. k. 420., 423. o.; OSzK Fol. Hung. 1389 15. cs. 180. sz.; Borsod m. Lt. Acta Pol. Mat. II. Fasc. I. 967. sz.; OL mikro 2065. sz.

88 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 493. sz.

89 Id. Fáy István már az előző év november 15-én jelentette: „Túrőczy Miklós volentér hadnagy katonái hoztanak Gácsnál elfogott négy hajdút azok közül, akik Gács feladása után labancá lettek, és kivül zaklatták a szegénységet... halálra méltó rabok ezek”. Majd december 11-én: „Az gácsi commendáns is mit írjon nékem itt lévő négy hamis hitű gácsi labanc rabok iránt, azt is elküldöttem Excellentiádnak, igen jó volna, ha innét elvitetné őket, mert ezek halálra valók, de a Gácsban lévő magyar rabok nem érdemlik, hogy megöljék ezekért az árulókért” (OSzK Fol. Hung. 1389 20. cs. 44—45., 317. sz.). Lehetséges, hogy az idézett februári levélben még mindig ezekről a foglyokról volt szó. Egyébként a gácsi commendáns itt bizonyosan nem Nyárádyt, hanem a Heister által kijelölt német várparancsnokot kell érteni.

90 *Mihalik Sándor*: A Miklós börtön. Kassa, 1942. 5—9. o.

katonai rabokat is őriztek benne. Kétséges azonban, hogy egy magas rangú tisztet is ide zártak volna.

A katonai és a török foglyok korábban az úgynevezett Török-börtönben raboskodtak. Ez az épület a régi Fő utcán (ma Leninova ulica), az egykori jezsuita, majd premontrai templom közelében állt; a templom melletti kolostorépületben székelte évtizedeken át a felső-magyarországi főkapitány, s bizonyára ez volt Berthóty kapitányi székháza is. De átellenben, a Rákóczi-palota (ma Műszaki Múzeum) földszintjén ugyancsak volt börtönszárnny; a ház onnan kapta a nevét, hogy itt szállt meg a fejedelem kassai tartózkodásai alkalmával. Csak száz méterre innen áll az orsolyiták volt kolostora és temploma, amely annak idején a reformátusoké volt; még látni fogjuk e közelség jelentőségét. S végül ne feledkezzünk meg a Fekete Sas vendégfogadó épületéről sem (a Fő utca elején), amely Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin pazar mennyegzőjének volt hajdan a színhelye, s utóbb börtön lett, de csak jóval később, témánk szempontjából tehát érdektelen.

Bárhol raboskodott Nyárády, nem tudjuk elképzelni, hogy ebben a helyzetében ne folyamodott volna a fejedelemhez vagy a főgenerálishoz büntetésének enyhítéséért vagy eltörléséért; sokan tettek így, például Csajághy is. S a néma beletörődést annál kevésbé feltételezhetjük, mert Rákóczi és Bercsényi 1710 derekáiig még nem egyszer megfordult Kassán, s látogatásuk híre biztosan eljutott a rabokhoz is. Valamiféle kegyelmi vagy más kérelemre közvetlenül vagy közvetve utaló adatunk azonban nincsen. Igaz, Rákóczi két ízben is írt „a gácsi rabok kiszabadítása” ügyében, február 11-én Eszterházy Dánielnek, május 20-án pedig Bercsényinek⁹¹, de mindkét esetben fogolycseréről, fogságba esett hajdúkról volt szó, nem a vár elvesztéséért felelősségre vont személyekről. Természetesen lehetséges, hogy Nyárádynak nem is adatott mód az instanciázásra, bár inkább az a gyanúnk, hogy ez Kassa épp ekkoriban kezdődött szörnyű megpróbáltatásainak közepette annyi más, fontos dokumentummal együtt elpusztult.

1710 tavaszán ugyanis — az előző évi szörványos esetek után — pokoli hevességgel tört rá a városra a pestis, a legborzalmasabb a pestisjárványok közül, amelyek valaha Kassán dühöngtek. Május 16-án kihirdették a városi tanács parancsát: aki betegnek érzi magát, azonnal menjen orvoshoz⁹², a szegények ingyen kapnak orvosságot. Június 13-án a generalátus, vagyis a kerületi kapitányság keményebb rendelkezéseket adott ki: „Primo: valaki pestises házba bemegyjen vagy olyanból kijönni tapasztaltatik, minden kegyelem nélkül meglövéldöztetik; secundo: valaki egyszer pestis miatt kiküldetik [a városból], s lopva visszajön, kegyelem nélkül meglövéldöztetik; tertio: vásáron senki olyan embertől, aki pestises helyről jön, ne vásároljon; quarto: valaki rosszul kezdvén lenni pestisnek jelét magán észreveszi, s azonnal ki nem jelenti, mindennemű jószágá confiscáltatik — ha más jelenti, az kapja a confiscált jószágot”⁹³. Ilyen drasztikus intézkedésekkel próbálták gátat vetni a járvány terjedésének.

Az elkülönítésnek ugyan volt jelentősége, a „gyógyszerek” azonban nem segítettek. Sem a „vomitórium”, sem a „liktárium”, sem a purgálás, sem az óbor. Ráday Pálnének apja, Kajali Pál egyik utolsó levelében a következő tanácsokat adta a védekezésre: „Soha reggel éhgyomorral ki ne menj valahová a háztul; ha csak borban ázott kenyeret is, két-három falatot, mégis egyél. Fenyőágakkal gyakran füstöltessed a házadat; hogy lánggal égjen, úgy hasznosabb. Ha azt nem kaphatsz, fenyőmaggal vagy szurokkal, az alma haja is jó, ha megszárasztják. A puskaporral való füstölés is igen hasznos. Minden nap háromszor is, reggel, délben, estve, el kell követni az olyan füstölést”⁹⁴. Ennyit a szenteltvíz is ért.

91 AR III. k. 347., 425. o.

92 Dr. Szabó Lajos: Kassai kálvinista krónika, 1644—1944: Kassa, 1944. 77. o.

93 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 70. o.

94 Heckenast: Kajali Pál. I. m. 70. o.

Már Rákóczi is csak Isten könyörületeségében reménykedett. Kerülte a lakott helyeket, táborával nem ment be a pestis miatt félig vagy egészen kiürült falvakba sem, csak a közelükben veretett sátrat, hogy katonái az elhagyatott házak fájával fűthesenek. Még nagyobb félelemben élt Bercsényi. Nem mert nagy kísérettel járni — emlékezett később a fejedelem —, valósággal bujdosott a pestis elől. Megvallotta, hogy emberrel még szólni is irtózik⁹⁵. Minden hiába, sorra pusztultak el mellőle legszűkebb környezetének tagjai is. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy se Rákóczi, se Bercsényi nem kívánt többé Kassára látogatni, ahol a pestis a szó szoros értelmében tombolt, s letarolta a hatezer főnyi lakosságnak mintegy a felét⁹⁶. (A városnak még 1720-ban is csak 4000 lakosa volt.)

Hovatovább megtelt az 1696-ban nyitott új, református temető, az elhunytakat anyakönyvezés és minden ceremónia nélkül tömegsírokba helyezték, a „testfogók” alig győzték a munkát — írja a vérsnapok krónikása. Még napjainkban is vagy ötven pestises beteg végrendelkezését őrzik a helyi levéltárak 1710-ből. Elment vagy inkább elmenekült a városból Zemlényi Ferenc református prédikátor (Tállyára került esperesnek), s meghalt pestisben az evangélikus lelkész is, hívei lelkipásztor nélkül maradtak. A sors ironiája: még a városi porkoláb (Miklós mester?) is a dögvész áldozata lett.

Drámai képek villannak fel e napokból azokban a jelentésekben, amelyekben Berthóty Ferenc altábornagy, kassai kapitány és Náray (Nyáray) László dandárnok (akit Bercsényi 1709. október végén vezényelt ezredével Kassára) a helyőrség pusztulásáról számolnak be feletteseiknek. Július 15., Náray: elsejétől csupán az ő hajdúiból 24 halt meg és 37 szökött el⁹⁷; az ugyanakkor készült jegyzék szerint ezrede mindössze 141 főből állt⁹⁸. Július 16., Berthóty: „Mínt hogy naponként annyira fogy az itt való garnizon, mind a pestis, mind a szökevények miatt, maholnap a kaput sem lesz kinek állni”⁹⁹. Augusztus 18., Berthóty: „A tiszték szaporán kezdettek hullani”¹⁰⁰. Ugyanaznap Náray: „A pestis nem szűnik, hanem inkább jobban terjed, csak harmadnapja is tizenhatig való a garnizonból deficiált (elhullott)...végtére egészen elfogyunk”¹⁰¹. Augusztus 22., Berthóty: „Csakhamar a kapuk is strázsa nélkül lesznek, meg sem merem írni [Bercsényinek], mennyien maradtunk”¹⁰². Augusztus 31., Berthóty: „Lehetetlen orvoslani” (a pestist), a város négy kapujából hármat bezáratott¹⁰³. Ugyanakkor Náray: „Igen kevés ház vagy az egész városban, az mely nem volna inficiálva”¹⁰⁴. Szeptember 6., Náray (Bercsényinek): „Annyira vagyunk, hogy csak egy kaput tartunk nyitva, mégis egy hétig nem tudjuk felváltani az istrázsákat...teljességgel elfogyunk”¹⁰⁵; (Esterházy Dániel mezei marsallnak?): „Excellentiád parancsolatja szerint az itt benn lévő rabok specificatióját alázatosan megküldöttem; amint tegnapi alázatosan megírtam vala, itt sok rab nincsen, kiváltképpen labanc rab, mint hogy [Bercsényi] parancsolatjából egy rész kiszabadult, más rész Eperjesre küldött”¹⁰⁶. Szeptember 10-én Náray jelenti a főgenerálisnak: már Berthóty is súlyosan beteg, majd szeptember 11-én: „Mai napon késő este, hét és nyolc óra között kimúlt ez világból”¹⁰⁷. Kassa a halál városa volt akkoriban.

Szeptember 7-én már Nyárády András is rosszul érezte magát. Börtönébe hívatta a

95 Márki: II. Rákóczi Ferenc. i. m. III. k. 117. o.

96 Dr. Wick Béla: Az 1709—10-iki pestivész Kassán. Kassa, 1934. 19—21. o.

97 Thaly Kálmán: Egy kuruc tábornok hagyatéka. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1896. 143—144. o.

98 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 88. sz.

99 Uo. 72. sz.

100 Thaly: Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 144. o.

101 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 81. sz.

102 Thaly: Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 144. o.

103 Uo.

104 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 83. sz.

105 Thaly: Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 144. o.

106 OSzK Fol. Hung. 1389 14. cs. 84. sz.

107 Thaly: Egy kuruc tábornok hagyatéka. i. m. 145—146. o.

református egyház képviselőit, s végrendelkezett előttük¹⁰⁸. Testamentuma megindító sorokkal kezdődik: „Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében. Én, Nyárády András, látván rajtam Istenemnek súlyos látogatását, mind raboskodásom hosszú voltának, mind pedig a rabságban Istenem súlyos betegséggel meglátogatott, melyből is gyógyulásom vagy pedig halálom történhet, Isten titkában van. Melyre nézve is én elsőben: lelkemet ajánlom az én érettem keserves halált szenvedett és dicsőségesen feltámadott Jézusomnak szent kezeibe, testemet pedig az ő anyjának, a Földnek. Másodsor: e világi javaimat, kikkel méltatlan voltomban az én Istenem engem megáldott, hagyom az alább megírt mód szerint”.

Szerény vagyon felől rendelkezett. A kassai református ekléziának 10 rhénusi forintot hagyományozott (a krónikás szerint azért, mert a prédikátor meg-meglátogatta és vigasztalta tömlöcében); a felsőnyárádi ekléziára 3 tallért, a kelecsényi és a horváti (disznóhorváti) egyházakra pedig egy-egy tallért hagyott. Minden „álló vagy ingó” jószágát — akár örökös, akár zálogos jogon bírta — fiára, Istvánra és leányára, Erzsébetre testálta. Nekik szánta „a Kassán lévő 100 forintot is, amellyel a falu (Felsőnyárad?) tartozik”, továbbá a nyárádi vámosnál lévő ezüstportékáit, a vámos 200 forintos adósságával együtt. Úgy kívánta, hogy mindebből először is az említett ekléziáknak rendelt adományt fizessék ki. „Nyárády Miklós öcsémnek adják két tehenemet, nemkülönbén bátyám, Nyárády Márton uramnak is két tehenet adjatok”. Adósságairól is elszámolt: Kecskeméti Mihály (kerületi adószedő) és Szathmáry Miklós nemzetes uraknak tartozott kisebb összegekkel; ezek kiegyenlítését ugyancsak gyermekeire bízta. Záradék: „Ez szerint végeztem el testamentáris dispositiómat, melynek is nagyobb bizonyására és állandóbb erősségére mostani rabságos és súlyos betegségemhez képest adtam ezen levelet, kezem írásával és pecsétemmel megerősítvén az alább coramináló (tanúskodó) becsületes nemes személyek előtt. Cassovia, die 7. Septembris Anno 1710”.

Nyárády kezevonása és fekete viaszpecsétje alatt a következő tanúk aláírása és pecsétje szerepel: Madar István (a kassai református egyház kurátora volt ekkor¹⁰⁹), ifjú Madar István, Szerémi Sámuel (1711-től az eklézia gondnoka¹¹⁰), Szabó András (egyháztag¹¹¹), Füleki István (bizonyára ugyancsak a presbitérium tagja). Csupa egyházi ember, a lelkész azonban nincs közöttük, talán még nem is érkezett — Zemlényi Ferenc távozása után — új református prédikátor Kassára. Még két aláírás olvasható a végrendeleten, mindkettő „concaptivus eiusdem” (szintúgy fogoly) megjegyzéssel: Lakoss György és Hopsner (?) Jánosé. Nyárády rabtársai voltak tehát, ennél többet nem sikerült kinyomoznunk róluk.

A szomorú történetnek már a végén járunk. Náray szeptember 25-én sürgette Bercsényit: „Excellentiádnak az elmúlt napokban kétszer, alázatosan írott leveleimre, kiváltképpen pedig az rabok szabadulása végett kegyelmes parancsolatját elvárom”¹¹². Úgy látszik, szóban volt, hogy a katasztrófális járványhelyzetre tekintettel a rabokat elbocsátják. Nyárády előtt is felcsillanhatott a szabadulás reménye (annál is inkább, mert ez időben várat hasonló kényszerhelyzetben feladó parancsnokokat már nem vontak felelősségre). Bercsényi válasza azonban késett. És ha jött volna is, már elkésett. Náray október 3-án jelentette a főtabornoknak: „Flucknak [császári alezredes Eperjesen] a rabok iránt írott levelemre még ekkoráig semmi válasza nem érkezett [itt feltehetőleg a labanc foglyokra utal]; már azótától fogvást is az rabokból kettő meghalt. Nyárády is, aki gácsi commendáns volt, ez világtól elbúcsúzott...

¹⁰⁸ Révész Kálmán: Regeszták a kassai református egyház levéltárából, 1639—1749. Bp., 1906. Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, V. évf., 1906. 16. o.; Dr. Szabó: i. m. 76. o.

¹⁰⁹ Dr. Szabó: i. m. 76. o.

¹¹⁰ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár, V. évf. 1906. 16. o.

¹¹¹ Dr. Szabó: i. m. 76—77. o.

¹¹² OSzK Fol. Hung. 1389. 14. cs. 97. sz.

minden nap deficiálunk”¹¹³. Másokat viharos gyorsasággal, napok alatt elvitt a rémes kór, Berthótyt például; Nyárády viszont vagy három hétig szenvedett börtönében. Utolsó útja — ötvenöt éves korában — valószínűleg a református temető egyik tömegsírijába vezetett.

S ezzel lezárult egy három évtizedes kuruc katonapálya, a botlások ellenére is úgy, hogy becsületéhez nem fér kétség. A Thököly-korszak dicső napjaitól a Rákóczi-kor lehangolásáig, a hadnagyai sarzsítól az ezerskapitányságig ívelt, s onnan megint mélyre, megannyi véres csatán, küzdelmen, próbatételen át, kevés babér és sok balszerencse kíséretében. Emlékét tisztán őrizheti meg a történelem.

Габор Ньаради

ПОЛКОВНИК И КОМАНДУЮЩИЙ КРЕПОСТИ АНДРАШ НЬАРАДИ

Резюме

В статье рассматривается один из важнейших эпизодов событий борьбы за свободу под руководством Ракоци в 1709 году — осада Ноградской крепости Гач и её капитуляция. Имевшиеся ранее схематические разработки, связанные с событием, были отчасти переоценены, а отчасти дополнены многочисленными данными, заново вскрытыми. В критический момент уже было потеряно Задунавье, западная половина Верхней Венгрии, и императорский маршал Зигберт Хейстер намеревался нанести окончательный удар по войску круруцев в северных комитатах. Однако на его пути стояла маленькая, слабо обустроенная, едва-едва обороняемая крепость Гач, которая имела однако ключевое стратегическое значение. Главный генерал Миклош Берченьи хотя и заботился о материальном снабжении и оснащении крепости, направлял туда небольшие подкрепления, организовал даже оказание помощи извне, ни по сути дела не был уверен в возможности длительной обороны крепости. Командиром крепости был назначен капитан-тысячник Андраш Ньаради, и по настоянию князя в качестве его помощника был приставлен французский полковник Шарль Бонафу, который уже однажды в октябре 1706 года отрицательно проявил себя в аналогичной обстановке, сдав Эстергом. Его честолюбие, зависть, самовластные распоряжения разрушили дисциплину и боевую силу защитников крепости, деморализовавшихся уже и без того из-за чумы и перенесенной серии поражений. Жалобу Ньаради главный генерал не рассмотрел во-время. После таких зловещих предпосылок 1 ноября прибыла под Гач армия Хейстера в огромном превосходстве сил. Ньаради отверг ультиматум маршала, на что кайзеровская артиллерия открыла огонь, к началу осады. После короткого сопротивления в рядах защитников крепости, — запуганных ультиматумом, — вспыхнул мятеж, и командир был не в состоянии его пресечь. Таким образом вместо ожидаемых двух недель сопротивления крепость пала за три дня. Берченьи вначале хотел осудить на смерть командиров, которым по всей вероятности пришлось бы предстать перед трибуналом, однако документы суда найдены не были. Из последствий видно, что Ньаради был освобожден от большей части ответственности. Во всяком случае перед Хейстером открылась дорога на Сепешег.

Gábor Nyárády

ANDRÁS NYÁRÁDY, KURUTZENOBRIST UND FESTUNGSKOMMANDANT

Resumee

In der Abhandlung wird eine schicksalsschwere Episode der im Jahre 1709 stattgefundenen Ereignisse des Freiheitskrieges von Rákóczi, die Belagerung und Kapitulation der Burg Gács im Komitat Neograd, behandelt, wobei die früheren skizzenhaften Bearbeitungen teils neu eingeschätzt, teils durch viele, neuerdings erschlossene Angaben ergänzt werden. Zum fraglichen Zeitpunkt waren schon Transdanubien und die Westhälfte von Oberungarn verloren worden, und Siegbert Heister, kaiserlicher Feldmarschall schickte sich nun an, in den nördlichen Komitaten einen letzten, entscheidenden Schlag gegen die Kurutzenarmee zu führen. Dabei stand ihm aber die kleine, schwach befestigte Burg Gács, die kaum zu verteidigen war, strategisch jedoch eine Schlüsselfunktion hatte, im Wege. Oberkommandant Nikolaus Bercsényi trug zwar schon die materielle Versorgung und Ausstattung der Burg Sorge, schickte ihr auch kleinere Verstärkungen und organisierte auch eine Hilfeleistung von außen, vertraute jedoch auch selbst nicht darauf, daß sich die Burg auf die Dauer behaupten könne. Er ernannte Obristen Andreas Nyárády zum Kommandanten und zu dessen Stellvertreter — entsprechend der Intention des Fürsten — den französischen Obristen Charles Bonafous, der im Oktober 1706 in einer ähnlichen Situation, als er Gran aufgab, einmal schon versagt hatte. Die Eitelkeit und Eifersucht von Charles Bonafous sowie seine eigenwilligen Verfügungen untergruben noch mehr die Disziplin und Kampfkraft der Belagerten, die durch die Pest und die Nachrichten über die wiederholten Niederlagen bereits stark demoralisiert waren. Nyárádys deswegen erhobener Beschwerde schuf jedoch der Generalkapitän keine Abhilfe.

Nach dieser unheilverkündenden Vorgeschichte kam Heisters Heer von kräftemäßig großer Überlegenheit am 1. November vor Gács an. Das Ultimatum des Feldmarschalls wurde von Nyárády abgelehnt. Darauf eröffnete die Artillerie der Kaiserlichen das Feuer und die Belagerung nahm ihren Anfang. Nach einem kurzen Widerstand brach eine Meuterei in den Reihen der durch das Ultimatum eingeschüchternen Verteidiger aus und der Kommandant vermochte dies nicht zu unterbinden. Die Burg fiel daher, anstatt — wie erhofft — zwei Wochen lang Widerstand zu leisten — schon nach drei Tagen. Bercsényi wünschte anfangs den Tod der Kommandanten und sie wurden bestimmt vor Gericht gestellt, aber die Unterlagen des Prozesses kamen bisher nicht zum Vorschein. Die späteren Ereignisse lassen darauf schließen, daß Nyárády vom Großteil der Verantwortung freigesprochen wurde. Vor Heister stand jedenfalls der Weg in die Zips frei.